

सुगन्धालय

सन् १८६१

डॉ. विनायक जनार्दन कीर्तव

धवराव पेशवे

प्रतः

(श्री प्रिंटर्स अण्ड स्टेशनर्स ठाणे)

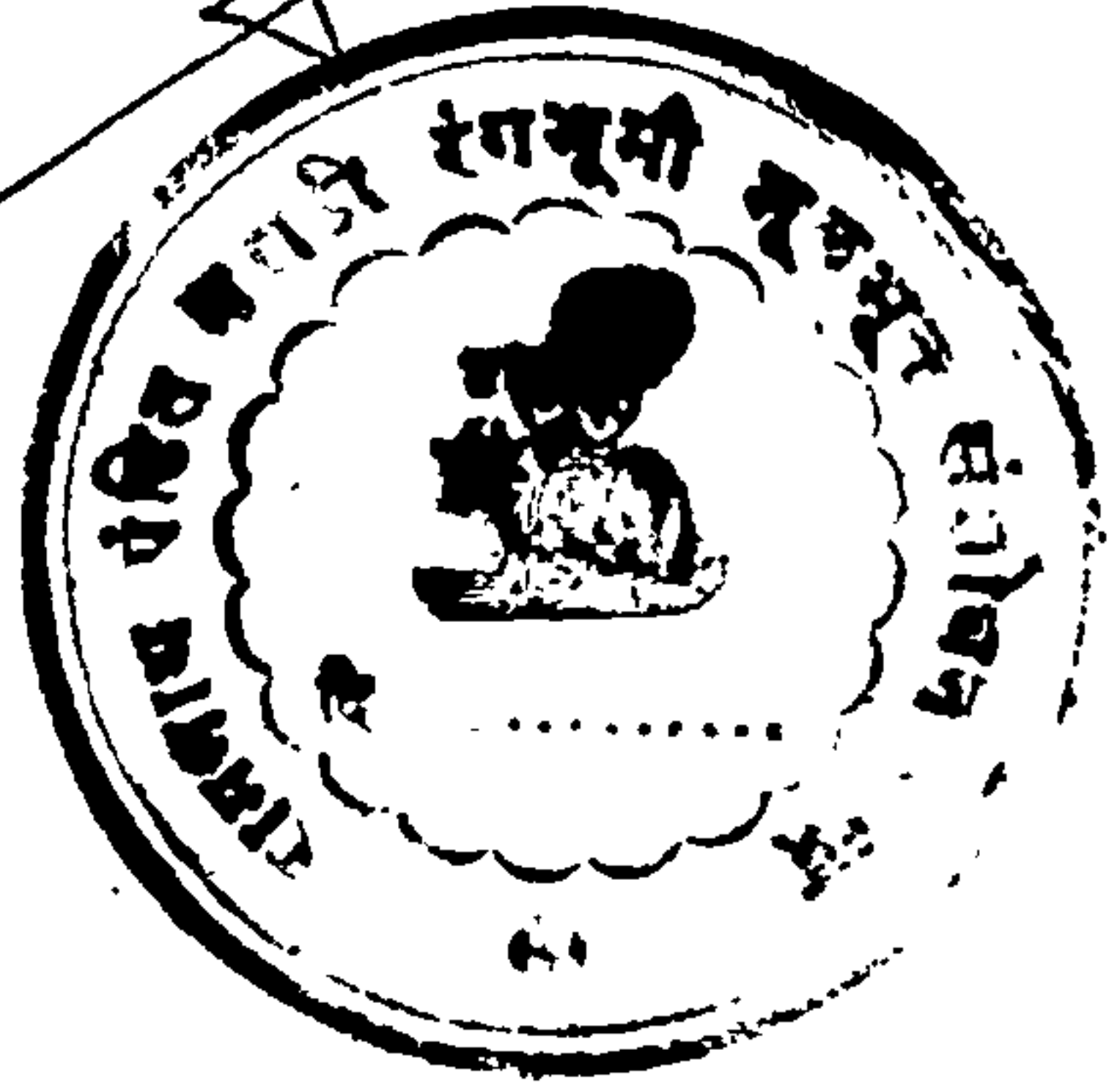

To Marathi Grantha Sangrahalaya
Thane.

Compliment from

~~W. K. K.~~

8/8/86.

ग्रं. सं. टाणे

७१७७

१९५९

६ मि. व.

पुस्तक, २५६३

आर्य समाज प्रकाशन, काशी

राजश्री विनायक जगदीश कौशिक

निसवत एडुफेस्टन कॉलेज,

यांगी खून

उपयुक्त शिष्यसंस्कार समूह पुढे वाच्य

ते समूह्या आशीर्वादन

आपण लुणाजी चाच्या आपणान्यात आपण मातह काल

सुखाम सुख

किमत २ (साहा) आणि

सन १९६९

Curry, Peshwarath, Peshwarath, 28 Oct
1869

नाटक,

थारले साधवराव पेशवे यांजवर.

राजश्री विनायक जनार्दन कीर्तने,

निसवत एल्फिन्स्टन कॉलेज,

यांणी रचून

उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभे पुढें वाचिलें;

ते सभेच्या आज्ञेवरून

गणपत कृष्णाजी यांच्या छापसान्यांत छापून प्रसिद्ध केलें.

मुक्काम मुंबई.

किंमत ६ (साहा) आणे.

सन १८६९.

मुक्काम
राजश्री

जाहिरात.

सर्व लोकांस जाहिर केलें जातें कीं जांस हा ग्रंथ घेण्याची इच्छा असेल त्यांनीं आपलें नाव व ठिकाण लिहून ज्ञानप्रसारक सभेचे चिटणीस राजश्री नारायण महादेव परमानंद यांचा नावें गणपत कृष्णाजी यांचें छापखान्यांत पोष्टपेड पत्रें पाठवावीं. तीं पुस्तकाची किं- यत साहा आणे व बंगीचें हांशील एक आणा मिळोन सात आणे सुद्धां पाठवावीं ह्मणजे त्यांस हीं पुस्तकें पाठविलीं जाताल.

हीं पुस्तकें पुण्यांत पाठशाळेंतील अशिष्टंट प्रोफेसर राजश्री बाळा मंगेश यांजपार्शीं मिळतील.

रत्नागिरींत राजश्री श्रीधर नारायण जोशी वकी- ल यांजपार्शीं मिळतील. पुस्तकांचा पावत्या बाळाजी बापुजी साने यांचे नावाचा केल्या जाताल.

प्रस्तावना.

कांहीं दिवसां मागें मराठी ज्ञानप्रसारक सभेमध्ये रा० विनायक जनार्दन कीर्तने यांणी थोरले माधवराव साहेब यांच्या कारकीर्दीचें वर्णन नाटकरूपानें लिहून वाचिलें. तें ऐकून सर्व सभेस फार आनंद झाला इतकेंच नाहीं, तर, राजमान्य रा० डाक्टर भाऊदाजी व रावसा० महादेव गोविंद शास्त्रि इत्यादिक विद्वान व थोर गृहस्थांच्या स्तुतीसही तें पात्र झालें. असें पाहून याचें लहानसें पुस्तक निराळेंच छापून प्रसिद्ध करावें असें बहुतेक सभासदांस व कित्येक इतर गृहस्थांस वाटल्यावरून, सर्व लोकांस तें सुलभ किंमतींत मिळून मराठी नाटकांविषयीं अभिरुचि उत्पन्न व्हावी ह्या हेतूनें हें पुस्तक आम्हीं छापून प्रसिद्ध केलें आहे तर मराठी भाषेचें कल्याण इच्छिणाऱ्या सर्व लोकांनीं यास यथाशक्ति आश्रय द्यावा हें उचित आहे.

मराठी भाषेंत नाटके लिहिण्याचा हा प्रारंभच असून या लहानशा नाटकांत नाटककारानें हास्य व करुणारस चांगले उतरून पुस्तक मनोरंजक केलें आहे हें पाहून नवीन ग्रंथकार नाटकसंग्रहानें आपली भाषा ऊर्जित दशेस आणण्यास उद्युक्त होतील अशी आशा पूर्ण आशा आहे.

या पुस्तकांत कोठें कोठें अडाणी लोकांची भा-

प्रस्तावना.

षा आली आहे. या गोष्टीस उपाय नाही. कारण, मराठी दरबारांत शिष्यापासून तों सरदारापावेतों सर्व हीच भाषा बोलतात. कित्येक ब्राह्मण कारभारी असतात ते मात्र आपण बोलतों असें बोलतात. परंतु बाकी सर्व अडाणी भाषाच बोलतात. आणि ज्यापेक्षां ग्रंथकर्त्यांचा उद्देश मराठी दरबाराचें वास्तविक स्वरूप दाखविण्याचा आहे त्यापेक्षां पात्रानुसार भाषाही बदलणें अवश्य पडेल. ही गोष्ट सूत्र लोक लक्षांत ठेवितील अशीही आमची आशा आहे. मु० मुंबई एप्रिल सन १८६१

वाळाजी बापुजी राने.

श्री

नाटक. पहिले माधवराव पेशवे.

नांदी.

सर्व ब्रह्मांडाचा उत्पत्तिस्थितिलयहेतु जो सच्चि-
दानंद तो आपलें संरक्षण करो, व मला बुद्धि देवो.

अंक १.

प्रवेश १.

विदूषक—अरे सूत्रधारा, आज तूं हा कशाचा
खटाटोप मांडला आहेसरे ? हे लोक काय कारण योजू-
रु येथें आले आहेत ?

सूत्रधार—तुला कांहीं एक वार्ता देखील ठाऊक
नाहीं, अं, तर मग तूरे काय कारण योजून आलास ?

विदूषक—मी, मी ? तूं मला सांगितलेंस कीं वि-
दूषका, प्रयोजन आहे, चल; म्हणून मी आपला गरीब
ब्राह्मण आजचादिवस तरी तूपपोळी चळचळित मिळे-
ल, अशा बेतानें काखेंत सोवळेंभाडें मारून आलों.
आणखी, सूत्रधारा, हा माझा मुलगा ही आणिला आ-
हे, पाहा. दुप्पट दक्षिणेचें संधान.

सूत्रधार—विदूषका, तूं अकलेचा पूर्ण सागर
दिसतोस, गड्या.

विदूषक—तो कसारे ?

सूत्रधार—कसारे ? अरे, मी काय तुला सांगितलें ?

विदूषका, तुझें कांहीं प्रयोजन आहे, चल.

विदूषक— मग मी काय बोललों ? तुला प्रयोजन आहे म्हणजे मेजवानी आहे, चल.

सूत्रधार— पुनः आपलेंच. अरे तुला प्रयोजन नव्हे, तुझें प्रयोजन आहे, चल. प्रयोजन म्हणजे कारण.

विदूषक— हंहं; आतां उमजलों. माझें कारण आहे काय ? मग बरें आहे. काय म्हणतोस ?

सूत्रधार— माझें साहित्य कर.

विदूषक— मी असा तुझ्यासारखा दुतोंड्या नाहीं. प्रयोजन नाहीं म्हणतोस, आणि साहित्य तर कर म्हणतोस. तुझें खरें काय समजावें ? मी आपला निघोन जातो कसा. नाहीतर एक काय तें सांग.

सूत्रधार— साहित्य म्हणजे पापड, सांडगे, लाडू हें नव्हे, बाबा. साहित्य कर म्हणजे मदत कर. आज माझ्या दैवानें विदूषक तर मला फार विद्वान् मिळाला आहे.

विदूषक— असें काय तें काम माझें. तूं आतां काय करणार तें सांग म्हणजे त्या सारखी मदत.

सूत्रधार— ऐक तर सांगतो. हे श्रोतेहो, तुम्हीही ऐका. हे विदूषका, आज मी यालोकांना मराठी दरबारांत नेऊन तेथील हलहवाल दाखविणार. तें कोणतें मराठी दरबार जर म्हणशील, तर, बाबा, आतांचें नव्हे. ज्या दरबारांत परद्वीपस्थ लोकांच्या आज्ञा चालतात, व राजे केवळ पिंजऱ्यांतील पोपट असून स्वसत्तेच्या छायेस देखील ओळखीत नाहीत, अशा ठिकाणीं मीं यांना कशासाठीं नेऊं ? तर थोरले श्रीमंत माधव हेव पेशवे, कीं ज्यांनीं मजेचें पोपट्या

तिपालन केलें, ज्यांचें नांव ऐकिलें असतां मुसलमानांनीं थरथरां कांपावें, व ज्यांच्या वियोगेंकरून सर्व महाराष्ट्रदेश उदासीन होत्साता निस्तेज पडला, त्या सत्पुरुषाच्या दरबारीं यांस नेतो; आणि तेथील चमत्कार दाखवितो.

विदूषक— सूत्रधारा, अशी स्तुति करण्याची तुझी धालच आहे. पण यांना तूं मराठी दरबार कांदाखवितोस हें मी समजलों. अरे, चोराच्या वाटा चोराला ठाऊक. तुझ्या मनांत मराठी राज्यांत यांस नेलें ह्मणजे दादना फिर्याद, सर्व बुचाडून घेऊन, अल्लख गोसावी करून परत पाठविण्यास चिंता नाही. पाहाहो, बाबांनो ! तुमच्या मनांतून धड घरीं निघून जावयाचें असलें तर आपले धालते व्हा, नाही तर पेंढ्यांचे बडगे आले ह्मणून समजाच. कां सूत्रधारा, होय कीं नाही, बोल.

सूत्रधार— तुझें बोडकें बोल, आतां. कोणत्या नक्षत्रावर जन्मला कोण जाणे, हा राजहंस. शेणाचा दिवा ओंवाळा. कोठें बाप तपश्चर्या करीत बसला होता तें हें रत्न पोटीं आलें, लोकांना या या ह्मणून सांगावें, तो हा शहाणा जाजा ह्मणून सांगतो. हेंच साहित्य करणार कायरे ?

विदूषक— सूत्रधाराला राग आला. बरें बाबा, जाजा नाही याया ह्मणतो. या हो या, आमचा सूत्रधार तुझाला मराठी दरबारांत नेऊन लुटणार, या हो या. तस्यीं पागोटीं द्या हो द्या. आमचा सूत्रधार तुझाला लुटणार, या हो या. झालें आतां ?

- झालें ह्मणजे, असा दिवटा साह्यकारी

असल्यावरं होणार नाही काय ? पण विदूषका, मराठी राज्य केवळ लुटारू होते असे तूं समजू नको. तुझ्यासारख्या शहाण्यांची मात्र ही समजूत. माधवरावाच्या राज्यांत कसे होते ते आतांच दिसून येईल. तूं घटकाभर स्वस्थ जर असशील तर सर्व चमत्कार दृष्टीस पडतील. (श्रोत्यांस पुनः) हे श्रोतेहो, आता तयार व्हा. कंबरा बांधा. वायूपेक्षांही जलद वेग देऊन तुमची ही दृश्य जडे येथेच जो बसली आहेत तोंच तुम्हास सातान्यास नेऊन, तेथून पुण्यास आणून दाखवायाचे ते दाखवून, पुनः येथे सोडितो.

(पडदा पडतो) (सूत्रधार व विदूषक निघून जातात.)

प्रवेश २.

सातारा. राजवाड्यांत दिवाणखान्याच्या बाहेरील जागा.

सदोबा भालदार व गणोबा चोपदार.

सदोबा— रामराम, गनवा.

गणोबा— रामराम, रामराम, सदबा, रामराम. कां सदबा, भोजन बिजन करूनशेनी आला की न्हाइव ?

सदोबा— त्येकशाला, गनवा, पुसावन्. आज सरकार कचेरी हायना. ह्येच सरकार सवारीची आज्ञा घेऊनशेनी ग्येलोतो. अन् बगा बायकोन काइ भाकरी काइ कोरड्यास छेवलत त्ये बिगिबिगिशी झटदिनी घेतल अन बगा भोजन बिगिद्यान आठ-पुन डोइवर मुंडासच छेवल बगा अन् बगा तुमची गाट पडली बगा.

गणोबा— आपुनबी तसच बगा. काय हन
न्यात न्हाई परसादिन जिन. आज पुन्यासल मुक-
न्यार आल्यात हनुनशेनी इतका थाट केलाया.
आपल्या बगन्यात येकुन असा थाट न्हवताच बगा.

सदोबा— अव न्ये काय राव हनता तुमी ! ता
लिवार न्ये तालिवार. तुका हन उगीन्हाव अन् ज्येज्ये
व्हइल न्येत्ये पाव. आतां गनबा, तुमी कुनिकड चालला.

गणोबा— सरकार स्वारेच सुक होऊन शेनी
पोषाक चाललाया हनुन दिवानखान्यांत सर्व्यास्नी
वर्दी घाया चाललों. तयारी अगदि मजी आगदि
झालिया. आतां सवारी भाइर येइल. तुमी बी च-
ला चनी. अन्काय.

सदोबा— आपुन त तयारच हावोत. हा नि-
गालो बगा, रामराम.

गणोबा— रामराम.

(दोघे निघून जातात)

(पडद्या पलीकडे शब्द होतो.)

प्रवेश ३.

रामराज महाराज छतरपती हिंदुपत बादशाहा,
खडीताजीम. नजर रखो, महाराज.

(रामराजा सिंहासनावर जाऊन बसतो, नं-
तर मुजरे होतात.)

भालदार चोपदार { रघुनाथराव, माधवरावपेशवे, पंत
पुकारतात } प्रधान.

छतरपती.

धी, अमात्य, सचिव; हिमत वाहादर,

सरलशंकर, निंबाळकर, घाटगे, मोहिते, खडीताजीम
महाराज.

(सर्व बसल्यानंतर.)

रघुनाथराव— सरकारपांयांवर घालण्यासाठी
नानासाहेबांचे चिरंजीव माधवराव आणले आहेत.
आजपर्यंत त्यांचा सरकारांनी परामर्ष घेतला तसाच
यांचाही घेणे होतच आहे. अर्ज मिळोन इतकाच.

रामराजा— (माधवरावाकडे बोट दाखवून)
नानासाबांचे चिरंजीव. तोंड त लडू सारक. जनु
त्येच. नांव ?

माधवराव— सरकार, मला माधव म्हणतात.

पंतअमात्य— श्रुति सौम्य, व माधवराव सा-
हेबांच्या आंगी लीनता आणि साधेपणा फार.

रघुनाथ ० — हुशारीहि तशीच आहे.

निंबाळकर— दादासाब, माशाच पिल्लु. प-
व्हायला शिकवून नग. सिंवाच्या बच्च्यास्नी हात्ती
दावाया न्हाइ लागत.

रामराजा— व्हय, अन्, कां दादा (रघुनाथरा-
वास) नानासाब बी लडू चांगला परानी. सावध,
शाना, अन, राजकारनी. त्याेन बग योका कामा-
ला शंवर युक्ती लडवून पाव्या.

रघुनाथराव— जी, सरकारच्या ध्यानांत अस-
ले म्हणजे झाले.

रामराजा— कां माधवराव, आतां तुमी आमच-
कारबारी, तुमच्या तिर्थरूपाच आमास्नी इस्मग-
डा, मजी झाल.

माधवराव— जी,सरकारपायांची रुपा असली
क्षणजे-हो आमचा सेवकधर्म, चाकरी घेणे पायांकडे
आहे.

सचिव— ठीक. (हिम्मत वाहादरास) कां उत्त-
र कसें योग्यआहे, पाहिलेना ?

हिम्मत०— त्येकाय,— सरकारच इचारन बी
लडू गोड; अनि उत्तरबी लडू गोड.

रामराजा— खजिन्यावरचं कामगार कुठ हाय-
ता ? अन् अटारा कारखान्यावरच बी ?

कामगार दो- } आज्ञा, हजर सरकार. वस्त्राची तयारी
हीं कडील } आहे, सर्व गोष्टींची तयारी आहे
महाराज.

रामराजा— आना, त, वस्त्र.

खजिनदार—आज्ञा महाराज. (वस्त्रे आणून देतो)

रामराजा— या माधवराव, घ्या.

रघुनाथ०— व्हा व्हा, पुढे व्हा.

रामराजा— (वस्त्रे दिल्यानंतर) आतां नीट
खबरदारीन कारवार करा. नानासाबाच आमास्नी लडू-
दुक झाल, अपरंपार. पन तुमास्नी पावून आता संतोस
झाला. त्यो बगा, हिम्मतभादर मला मट्टा दुःकाचा
दीसग्येला.

हिम्मत वाहादर— काय सांगु सरकार. अन्
मी सूर्वे नारायनाला अरग्य घेत होतो. अन् पुकारा-
झाला नानासाब ग्येल्याचा. अन सरकार झालार-
झालाघात झटलन, आरग्या गळाला. अन् त्योच सर-
नेनाला वातमी घ्येवी हनुनशेनी आली. त्यो

— आता ठीक झाल.

तासांवरील — अकराव्याचा अंबल हाय. - घडी
भरत आली; महाराज.

(पानसुपारी वांटतात आणि नंतर
कचेरी बरखास्त होते)

प्रवेश ४

सूत्रधार व विदूषक.

वि० कायरे सूत्रधारा, कशाचीरे कचेरी ही! विडे
वाटणाराने मला वेलदोडे बिलदोडे कांहीं दिले नाहीत;
अशी कोठे चाल असते?

सू० अरे. मग मागायाचे होतेंस की नाही ?

वि० अरे तो कोठला खडतर हतारा वाटणारा
होता; तो लवंगा देखील देईना.

सू० लवंगातरी तूं मागितल्यास?

वि० मागितल्या हणजे! तुझ्या मनांत राहतो काय?
तो कसला खाट! मला हणाला, थांब, लवंगांबद्दल
तुझ्या घशांत मिर्चाची पूड कोंदायास आणतो;
नाहीं तर नाही, पण हा विदूषक राजाचा मान कायरे!
थुः!थुः!थुः!त्या कचेरीच्या तोंडावर थुः!त्या ह्याताड्या-
च्या तोंडावर थुः!.

सू० अहो विदूषकराजे, रागावूं नका, पुण्यास तर
तुझी चला; तुमची चंगाळी देतो उडवून; तेथे माझी ओ-
ळख आहे, पशाने वेलदोडे तुझ्या तोंडांत भरतो; चल
तर खरा.

वि० लुच्चा आहेस तूं; त्या ह्याताड्याचा बाप तूं;
गुलामा कोल्हा, वेलदोडे मात्र खाशील तूं आणि
पठं तेवढी माझ्या घशांत कोंदशील.

सू० नाहींरे, त्याची कां तुला काळजी ?

वि० कां काळजी ! माझ्या घशाची मला नको काळजी, तर का तूं वाळगशील ?

सू० पुरेरे बाबा, तुझी, बडबड; सीलून दाणेदाणे तुझ्या घशांत घालीन. उमजलास ?

वि० मग चिंता नाहीं; मग चल तर; आतां कोतवालघोड्यासारिखा नाचत येतो; चल. (दोघे निघून जातात.)

अंक २.

प्रवेश १.

पुणें—शनवारवाड्यांतील कचेरी.

रामाजीपंत व चितोपंत (दोघे कारकून)

रा० कां चितोपंत, श्रीमंतांची स्वारी कोणीकडे आहे ? तुम्हां अगदीं जवळ असणारे लोक ह्मणून दिचरितो.

चि० जवळ असणारे, अगदीं जवळ असणारे खरे. श्रीमंत कांहीं राजकारणी बेतांत गुंतले आहेत; तेथेंच रघुनाथ राव दादा, सखाराम बापू, त्रिबकमामा, रामशास्त्री बाबा, आणखी कांहींकांहीं जडपाडीं बसली आहेत.

रा० मामा ! त्रिबकराव मामा ! अहो ते दक्षिणेंत गेले होतेना?. दोनचार दिवसापूर्वीं आले वाटतें. ऐकत होतो तिकडून खंडणी घेऊन येतात ह्मणून; वाळाजीपंत ह्मणत होते. एकुण मामाची स्वारी आली अ ? ही कित्तीवेळ झाला ?

— झाला, तासएक होत आला. काय-

सांगूं? श्रीमंतांची कामाविषयी दक्षता, शाहणपण आणि जलदी हीं कांहीं कोणाला साधायचीं नाहींत. अल्पवयांत असेगुण असणें फारविरला. पण जाऊंद्या, मला कांहीं कामासाठीं जावयाचें आहे तेव्हां लवकर गेलें पाहिजे. (निघून जातो)

प्रवेश २.

माधवराव साहेब पेशवे, रघुनाथराव दादा,
त्रिबकमामा, रामशास्त्रीबावा, सखारामपंत,
आणखी कोणीकोणी मंडळी.

रघुनाथराव—मामा, माझी मी सल्लादिली. बोला, आतां परचक्रतर अगदीं नजीक येऊन ठेपलें. काय आंगावर तुटून पडावें, कीं आपण आपल्या गोठांतच लपून असावें. कसें करावें ? मलातर बेलाशक आंगावर तुटून पडावें असें वाटतें.

त्रिबकमामा—दादा, मला असें वाटतें. आपण होऊन ऐकून घ्या,— आपण होऊन निजाम अल्लीच्या आंगावर जाण्याच्या खटपटींत पडूनये. आपल्या गोठांत मात्र तयारी कडेकोठ ठेवावी. तो जवळ आला झणून चिंतानाहीं. आणि न्याहीं पेक्षां— हीं आपलीं लश्करें थकून आलीं आहेत. तूर्त आपला कमी जोर आहे, तेव्हां सोईची गोष्ट करून न्याची समजूत पाडावी हें बरें. आतां मजकडून झणाल तर लढाईला येव्हां याक्षणीं सिद्धता आहे. परंतु उत्तम पक्ष हा दिसतो. यावर श्रीमंत काय झणतात तें समजण्यांत आलें पाहिजे.

रघुनाथराव—छे:छे:छे हा अगदीं

ल्ला, यांतकांहीं अर्थ नाहीं. मारजाऊन कंधी पाहि-
ली होती कीं नव्हती अशी खोडकी जिरवावी त्या
यवनाची. मामा ह्मणतात अशांत भागुवाईपणा येतो.
समरांगण गांठण्यासारखी मौज नाहीं. असें हि करि-
तां जरी पराजय झाला तरी भागुवाईपेक्षां बरें. कां-
रामशास्त्रीबावा ?

रामशास्त्री— आपणा उभयतांच्या बोलण्यावरून
असें अनुमान होतें कीं वर्तमानकालीं स्वकीय सैन्या-
चा गौण पक्ष आहे. अतएव युद्धसंग्राम नकरितां
षाव्यतिरिक्त अन्योपायाची योजना करून पर-
चक्राचें निवारण करावें हें उचित दिसतें. तस्मात्
मामा जें ह्मणतात त्यास माझे अनुमोदन आहे. आतां
यावर श्रीमंतांची काय आज्ञा होणें ती होईल.

माधवराव— दादा, मामा, शास्त्रीबावा यांणीं
अनुक्रमानें आपआपलें ह्मणणें कळविलें. सखारामपंत.
आतां तुम्ही आपलें कळवा ह्मणजे झालें.

सखाराम०— माझाकांहीं निराळा अर्ज नाहीं.
दोन्हीही युक्ति आहेत.

रामशा०—सखारामपंत, असें बोलण्याची ही वेळ
नव्हे.

त्रिवकमामा— दादांचा विचार माझ्यातर पसं-
तीस मुदलींच येत नाहीं. कांहीं करणें तरी प्रसंग पा-
हून करणें हा प्रशस्त मार्ग आहे. राज्यकारभारांत
युक्तिप्रयुक्ति सर्व ठिकाणीं जोडल्या पाहिजेत. केवळ
धर कीं झोडप, मारीन किंवा मरेन. असें ह्मटल्यानें व्य-
नसते.

राधोबा०— नार्हीतर कायमामा, घरीं बसल्यानें व्यवस्था होत असते ?

त्रिवकमामा— घरीं बसावे असा विचार मी श्रीमंतांस दिलाच नार्हीं. परंतु घरीं बसून कार्य सिद्धि योग्यरीतीनें होत असल्यास त्यांत ल्हाणजे भागुबाईपणा येतो असें मला वाटत नार्हीं. कांहीं होवो पराजय कां होईना. लढाई करावयाचीच हा अविचाराचा दुराग्रह आहे. दादा आपण असें बोलतां हाच चमत्कार.

माधवराव— हें ठीक नार्हीं. अहोदादा, अहो-मामा. शत्रूच मात्र वाद करण्यास योग्य. त्यांशीं भांडणें सोडून आपण आपल्यांतच कलह मांडला तर कसें ? मामा ल्हाणतात ते मलाही बरे दिसते. ज्या अर्थी आपले लश्कर थकले आहे व कमीही आहे त्या अर्थी निजामअल्लीची समजूत पाडून त्यास परतवावे हें ठीक, त्यांतच कार्यसिद्धि आहे. यवनांच्या गर्वाचे खंडन करण्यास आणखी पुष्कळ प्रसंग येतील. सखाराम पंत, निजाम अल्लीचा काल काय निरोप आला तो पुनः सांगा पाहूं ?

सरवारा०— त्या यवनांच्या ल्हाणण्यांत आपण त्यास बेदर, औरंगाबाद वगैरे त्याजपासून घेतलेले सर्व मुलुख सोडावे.

माधवराव— त्याला अशी थैली लिहा कीं बेदर आणि औरंगाबाद मिळून आझी तुझापासून आज तागाइत साल दरसाल सत्तावीसलाख रुपये घेत होतीं त्यास ही थैली पाहातांच तुझी येथून ठाणें उठवून जर निघून गेलां तर बेदर आणि औरंगाबाद लचे सदरहु २७,००,००० रुपये आझी

परंतु ठाणे जर न उठवाल तर पेशव्यांची शक्ति किती आहे हें दाखवूं. लिहा— सखाराम पंत असी थैली लिहून आतां शिकामोर्तब करावयास घेऊनया.

सखारा०— जी आज्ञा. लिहून आणतो (निघोन जातो. पाठीमागून राघोबादादा ही कांहीं काम आहे ल्हणून निघोन जातात.)

त्रिवकमामा— दादांना राग आला आहे असें दिसते. आपण युक्ति काढली हीच ठीक. दादांचे बोलणें थोडे अविचाराचे होते.

रामशास्त्री०— क्रुद्ध मुद्रा दिसली खरी. परंतु त्यांत अर्थ काय ? झालें हेंच यथायोग्य झालें.

माधवराव— (हंसून) दादांची प्रकृति थोडी तापट आहे. लहलह असतां झालें यांत त्यांस राग यावा असें कांहींच नाही. व असें करण्यांत त्यांचें मन दुखवावें हा आमचा हेतु ही नाही. असें ही असतां त्यांना राग आला असें दिसते. असो वडील आहेत. (पुनः हंसून) तीर्थरूप गेले त्यांच्या पाठीमागे हेच आमचा सांभाळ करतें. तेव्हां राग जरीं आला तरी राहायाचा नाही. चला आतां. कोणीकडेन एक तर काम उरकलें. दादांची समजूत मग पाडतां येईल. बरें आहे, जा आतां. (सर्व उठून जातात)

प्रवेश ३.

राघोबादादा व सखारामबापू.

राघोबा— कां सखारामबापू— (रामा दारघेओढून) कांबापू चमत्कार कसाआहे पाहिलातना? आह्मीआज निवस कारभार पाहिला पण आज मूर्खठरलों.

आह्लालाच समजेना. आह्लालाच उमजेना. काय-
शाहाणे ते. तोमामा आणि तोशास्त्री. माधवराव काल
नागवा फिरत होता. अझून तोंडाचाजार नाही वा-
ळला. ओंठपिळलातर दूध निघेल. आणि आज मला
सवाहात लांब गोष्टी सांगू लागला. “मामाह्मणतात
ते बरे दिसते, त्यांतच कार्यसिद्धि आहे” असा मला
बुद्धिवाद करितो. मी येवढा झालो, माझ्यापेक्षां हापोर
शाहाणाकायहो ? कायत्रापू एकएक चमत्कार सांगू ?
आतांच्या काळचीं पोरेंच अशीं. नाही तर मी सांगे-
न ते याणें निमुटपणें ऐकावें. बरे आतां पाहातो. क-
सें माझ्याशिवाय राज्यचालते तें पाहातोना आतां.
तेथें तोंडानें गोष्टीनाहीं सांगायच्या. उद्यां उजेडूतर-
द्या; साफआह्मी काम पाहात नाहीं असेंमी ह्मणणार.
हासगळा पोरवडा होणार. यांतकांहीं अर्थ नाही.
तुह्माला सांगतो मी सोडिलें कीं लागलीच तुह्मी कामसो-
डा. आणखी जितके आपल्या पक्षाचे आहेत तित-
क्यांना अशीच ताकीद द्या. असें केल्यावर माधव-
राव जर दुसरे दिवशीं न पांयांपडेल तर माझे नाव
निराळें. कां कसें ? तुमच्या मनास येत नाहीं असें
दिसते.

सरवाराम ० — माझ्याकडून ना नाही. आप-
ण जो बेत कराल त्यांत मी आहे. जोपर्यंत याशरि-
रांत अस्ति आणि चर्म आहे तोपर्यंत मी आपल्या
शिवाय कोठेहीं व कधींहीं राहणार नाहीं. आपण जी
आज्ञा कराल ती करण्यास मी सदा तयारच आहे,
याविषयीं आपल्या मनांत तिळमात्र संशय येऊं नये.

राघोबा ० — हीच तर तुमची आमची

क. उद्यां सूर्य जों क्षितिजावर आला नाहीं तेंच माधवरावाच्या कारभारांत घोंटाळा करून सोडितों. आपण कामांतून निघालों ह्मणजे अर्थात झालेंच हें. यांत कांहीं संशय नाहीं. हें तुम्ही समजून ठेवा. चला आतां आपण जाऊं. उद्यां असें करायाचें बरें ? आज सर्वांना अगदीं ताकीद करून ठेवा.

(दोघे निघून जातात.)

प्रवेश ४.

रघुनाथरावाचा दिवाणखाना.
रघुनाथराव व आनंदीबाई.

रघुनाथ० — (मनार्शांच) कायबेटा चमत्कार !
हं!शाबास—अरे मी रघुनाथराव आणि मला असें हं!
काळच तसा आला आहे. हं.

आनंदीबाई— कां आज लवकर येणें झालें. जायाचें तेव्हां ह्मणायार्चें कीं “ आज बावा मला उशीर होईल. कांहीं फार निकडीचें काम आहे ” आणि यायाचें तर लवकर. तेव्हां लोकांनीं त्या बोलण्याचा काय नेम धरावा ?

रघुनाथ— अगे आतां काय, लवकर काय आणि उशिरांकाय. सगळाच चमत्कार आहे. आजचें तुला वर्तमान काय ठाऊक आहे ?

आनंदीबाई— तें काय बाई. येथून गडबडीनें जायाचें उशिरानें येईन ह्मणोन, तेवढेंमात्र मला ठाऊक. काय झालें काय ?

रघुनाथराव— अगे, आम्ही ह्मणजे त्या माधवरावाच्या झाडाचा पाला असें वाटतें. उद्यां साफ

आह्मी काम पाहात ज़ाहीं ल्खणून सांगणार. मग पा-
हार्तौना कसा राज्यकारभार चालतो तो. तसेंच
सखारामपंत, तसेंच सर्व मंडळी करणार. तूं पाहा
तर खरी त्याची कशी ब्ये करून टाकतो.

आनंदीबाई— असें झालें तरी काय ? माधव कां-
हीं बोललाकीं काय ?

रघुनाथ० — अगे बोलायाचें तेंकाय. आह्मी
सांगितलेलें ऐकतनाहीं आणि तोमामा सांगेल, तो शा-
स्त्री सांगेल तेंखरें — तो बाळकृष्णबावांच्या जाग्या-
वर ठेविला आहेना, तोशास्त्री. पोरखेळ मांडला
आहे आणि काय ?

आनंदीबाई— आतां समजलें. हासगळा त्या
रमाचाखेळ आहे. ती दिसायाला मोठी भावडी दिस-
ती, पण अगेबाई मोठी खबरदार बायको आहे हो;
तिचा हा खेळ.

रघुनाथ०— तें काय ? रमाचा खेळ कसा ?
असेल बावा कोणी सांगारें ? या आतांच्या पोरी काय
नवन्यांना सांगतील आणि काय नाहीं याचा नेम
नाहीं. काय रमाचा खेळ ! कसा कसा सांगसांग बरें.

आनंदीबाई— मामा जेव्हां आले तेव्हां अगो-
दर माधवरावाकडे गेले. आणि मग रमाच्या महालांत
गेले. तेथें (रघुनाथरावाकडे बोट दाखवून) विषयीं कांहीं
कांहीं बोलले. “सगळें हातींच असायाचें. स्वभाव कांहीं
चांगला नाहीं. माधवरावाचें कांहीं चालूद्यायाचें
नाहीं असा बेत असायाचा” — येक कांदोन—अशी-
च भाकड कथा सांगत होते, ती रखमाई रमाची लु-
गडें नेशीवणारी ती मला सांगत होती. तेंच रमाचें

कांनी सांगितलेले ऐकून घेऊन नवऱ्याजवळ बोलली
असें वाटते. नवरा काय मेला दळ्या बाईलबुद्ध्या ह्म-
णून असें झाले.

रघुनाथ०— असें काय ? हे आतले कोणाला ठा-
ऊक ? ही बायकांची सांगणी आणि नवऱ्यांची ऐक-
णी आपल्याला नव्हती कधी ठाऊक. गादीवर बसले
ह्मणजे झाले असें नाही कांहीं. बरे आतां पाहतो.
कसा कारभार चालतो ते पाहतो. दुसरे दिवशीं जर
पायां न पडला माझ्या, आणि दादा कारभार पाहा न
ह्मणाला, तर तुला उजवी मिशी देईन उतरून.

आनंदीबाई— हो, येईलतर काय झाले. पण
मग एक कितीकां पायापडेना. मी नाहीच येत. हेंच
उत्तर. मग अर्धेराज्य घ्यावे तेव्हां काम पाहावे. असें
केले ह्मणजे त्याची खोडकी जिरेल आणि त्या मेल्यां-
चे डोळे उघडतील.

रघुनाथ०— आतां तोच वेत धरला आहे
अर्धे राज्य घेईन तेव्हां काम पाहीन. हाच नि-
श्चय.

अंक ३. प्रवेश १.

माधवरावाचा दिवाणखाना.

माधवराव साहेब, त्रिबक मामा, गोपाळराव पटव-
र्धन, आपा बळवंत, मल्हारराव रास्ते, नानाफडनवीस,

रामशास्त्री बाबा.

त्रिबकमामा— आज इतक्या मातःकालीं लगबगी-
ने बोलवूं कां पाठविले ? जासूद आला आणि आतांच
आहे ह्मणाला, ह्मणून जपजाप तसाच

राहिला; फक्त संध्या झाली होती आणि तसाच आलों.

माधवराव— ठीक केले. तसेच कांहीं निकडी-
चें काम आहे ह्मणून बोलाविलें. जपजाप काय मग
होईल. काल निजाम अल्लीविषयीं निर्णय ठरवून मी
आपल्या ह्मणण्याप्रमाणें हुकूम दिला. त्यावरून वा-
टें दादांस राग आला. आज आपला आयने महालांतू-
न बाहेर आलों तों दादा, सखारामपंत, व आणखीं
कित्येक बाहेर उभे होते. तेव्हां काय ह्मणून विचारितांच
लागलींच राजीनामें दाहापांच असामीचे स्वाधीनकेले.
मग दादांस मी ह्मणालों “असें करण्याचें कारण काय?”
तेव्हां त्याणीं उत्तर केले कीं कारण ह्मणून काहींनाहीं.
उगीच कारभाराची कटकट कशाला पाहिजे ह्मणून
आह्मी सोडितों. मग मीतरी कशाला आग्रह धरूं. तेथून
निघालों तों येथें आलों.

त्रिवकमामा— हा काय विलक्षण राग. त्यांच्याम
नांत आह्मीजरी वास्तविक सांगायार्चें तें सांगितलें तरीं
आपण आमचें न ऐकतां आपलें ऐकावें.

गोपाळराव०— सरकारी कामांत अशा गोष्टींचा
राग काय उपयोगी ? दादांनां येवढी तेवढी गोष्ट मनांत
धरावी हें ठीक नाहीं.

माधवराव— तें सगळें खरें. पण येऊन बेतली पुढें
उपायकाय बोला ? मी, शास्त्रीबावा, आपल्याकडून सांग-
तो, मी ह्मणून दादांनां तुह्मीयाच असें ह्या तोंडानें ह्मणणा-
र नाहीं. त्यांना वाटलें असेल माधवराव काय पोर
आहे, आपल्या शिवाय त्याच्या हातून काय होणार ? ते
व्हां आपल्याला येवढें तर पाहिलें पाहिजे कीं त्यांच्या
शिवाय चालतें कीं नाहीं. चाललें तर बरें असे.

उमजतील, नचाललें, तर त्यांचा वडील मानच आहे; आपणास त्यांच्या पायांपडायास काय हरकत आहे ? कां शास्त्रीबाबा, आपण न्यायार्धाश आहां, येवढा न्याय उलगडा आतां.

रामशा०— दादांनीं फार अनुचित कर्म केलें; आतां मला हा राजमार्ग दिसतो कीं आपण कोणी योग्य-यथाशास्त्र, यथान्याय वागणारा, चतुर, लोकप्रिय गृहस्थ पाहून त्यास कारभाराचें प्रमुखत्व देऊन आपण स्वतः राजधर्म पाहवा आणि राजक्रिया चालवाव्या. आपल्यासारख्यांनीं कोणावर अवलंबून असूंनये.

माधवराव— सर्व गोष्टींत शास्त्रीबाबा आह्मांस गुरुचे ठिकाणीं आहेत, तेव्हां त्यांचा उपदेश ऐकणें भाग आहे. बरें तर आतां कारभार कोणाला द्यावा ?

गोपाळराव— त्याविषयीं श्रीमंतांनीं काळजी करूंनये. त्रिबकमामा सारखे कारभारी केल्यावर काम पहिल्यापेक्षां चांगलें चालेल. त्यांस आज्ञा मात्र व्हावी.

माधवराव— माझाही विचार असाच आहे. मायांनीं कारभार पाहवा. तसेंच तुम्ही, आपा, मल्हारराव, नाना, यांनीं आपआपलीं कामें पाहवीं, न्यायखान्यांत तर (रामशास्त्र्याकडे बोट दाखवून) मन्यक्ष हे तेजोरूपी न्यायमूर्तीच उभी आहे. मामा, तुम्ही आजपासून काम पाहण्यास आरंभ करा.

त्रिबकमामा— आह्मास काय जसें सांगणें होईल तसें करायाचें; हे इतके आपले सेवक कामांत असतां दादा रुसून गेले लक्षण चितानाहीं. निजाम अशी तर थैली मान्य करून परत निघून गेला. आपण-आपण विषयीं कांहीं काळजी करूंनये.

माधवराव— झालें तर, येवढ्याकरितां आज आपणां सर्वांनां बोलाविलें होतें. असे सुंदर कारभारी मिळाले आतां मी निसूर झालों. परवां रामशास्त्री वा- वाच ल्हाणाले कीं, शरीरास जसे अवयव अथवा इमा- रतीस जसे खांब तसे राज्यास कारभारी आहेत. जर खांब बळकट असतील तर इमारत ही मजबूत राहिल. जर अवयव सुदृढ असतील तर शरीर ही निरोगी रा- हील.

रामशास्त्री— मला थोडी आज्ञा असावी. आर्त्ता सर्व शरीराचे अवयव खरे परंतु या अवयवांकडून चल- नवलन करविणारा शरीरांत आत्मा ल्हाणून एक अस- तो, ही उपमा आपल्याकडे येती. असो आतां आ- पल्या उपहारास उशीर होईल. ही पुनः मुत्पाकांतून वर्दी आली. चला मामा आतां सर्व व्यवस्था तुझास ठेवणें भाग आहे. घ्या आज्ञा.

सर्व— आज्ञा व्हावी तर; हुकूम झाल्याप्रमाणें त- जवीज करण्यास जातो.

माधवराव— ठीक आहे. मी हा चाललों. राज्य सुरक्षित चालून लोक सुखी राहोत ल्हाणजे झालें. (स- र्व निघून जातात.)

प्रवेश २.

रमाबाईचा आयनेमाहाल.

माधवराव, व रमाबाई.

रमाबाई— (पलंगावर निजली होती ती, लगब- गीनें उठून) अगे बाई यावयाचें हें मला ठाऊकही नाही. मया आपा फार घाईनें निघाले आणि ल्हाणाले कीं आज फार जरूरीचें काम आहे. तेव्हां

लागले ल्हणून मी आपली निजल्ये होत्ये. झाले कां ?
असे काय काम होते.

माधवराव— होते. तुझाला काय सांगायचे आहे. बायकांच्या तोंडांत गोष्ट राहत नसते.

रमाबाई— पुरे पुरे. कधी बाहेर काही बोललेले ऐकिले आहे कां उगच मेला जातां येतां टोला द्यावा. येथे कोठे राहते आहे, आतां माझेपार्शी फुटेल पाहा. नाही खरेच. थट्टेने नाही ल्हणत. खरेच काय झाले ?

माधवराव— एकदा सांगितले तर खरे. सरकारी कामांत बायकांना काय करायाचे आहे ? आमचे राज्य आणि आत्मी हवे ते करूं. तुझाला काय त्याचे ?

रमाबाई— वः, बोलूं नाही देणार. मी अर्धांगी आहे ल्हटले, निम्मी सत्ता माझी आहे. मग नकोका मला पाहयाला. नाही खरेच थट्टा नाही.

माधवराव— पाहिले पाहिजे तर.

रमाबाई— मग नाही कां सांगत; नाही तर नाही जा. मी जों जों ल्हणावे तों तों अधिकच.

माधवराव— बरे तर सांगतो; तुझी आज निजलांच होतां. मी उठून बाहेर गेलों तों आपले दादा उभे. मी त्यांना कां ल्हणून विचारिले मात्र, इतक्यांत आम्हां काम पाहत नाही ल्हणाले आणि चालते झाले. तेव्हां अर्थातच दुसरे कारभारी नेमून व्यवस्था ठेवणे भाग आले; त्रिबकमामांस कारभार पाहयास सांगितले. तसेच गोपाळराव, शामराव, आपा, नाना, यांना कामे सांगितलीं. शास्त्रीबावा ते तर आहेतच.

रमाबाई— तरीच. मामंजीशीं बोलणें झाले तें येथे ऐकिलेच, परंतु हे पुढले ठाऊक नव्हते.

काय चमत्कार. आज आनंदी सासूबाई सकाळपासून आल्या नाहींत कीं बोलल्या नाहींत. मघाशीं मी कुंकू लावीत बसलें होतें आणि त्या अशा गेल्या. पण जशीं कांहीं ओळख आहे कीं नाहीं. मी कोण आणि त्या कोण. काय मेलें, आपणाला मात्र लोक नां- वें ठेवतील, असें वाटतें. परवां मला भरजरीपैठणी आ- णली. त्यांना वाईट वाटेल ह्मणून — सांगून दुसरी जेव्हां आणवून दिली तेव्हां मग मी नेसलें. तसेंच अहिल्याबाईकडून महेश्वराहून भेटीची वेणांत गुंफा- याला मोठ्यें आलीं होतीं त्यांतलीं थोडीं त्यांच्या स्वा- धीन केलीं तेव्हां मी घालूं लागलें. कसेंही करा संतो- ष नाहीं. असो, वडील आहेत ह्मणून शोभलें जातें. आ- ह्मी केलें असतें ह्मणजे मग — कायग बाई पौरी या सगळ्या गांवभर डंका केला असता.

माधवराव— वडीलच आहेत. रागकेला तसा- च लोभही करितील. परंतु दादांनीं असें करावयाचें नव्हतें. (डोळ्यांत अश्रु आणून) इतक्यांत त्यांनीं आमच्या तीर्थरूपांचे शेवटचे शब्द विसरावयाचे नव्ह- ते. (उसासा टाकून) त्यांचे ते शब्द माझ्या पुरे ध्या- नांत आहेत. माझाहात धरून दादांच्या हातांत दिला आणि ह्मणाले; माधवा मी तर चाललों. आणखी एकदोन दिवसांत हें जग मला नाहींसें होईल. आतां एकाघटकेत या संपत्तीचा, या ऐश्वर्याचा, या राज्या- चा माझ्याशीं संबंध तुटेल. राज्य करीत असतां या पुण्याच्या लोकांस सुखद्यावें ह्मणून मी पुष्कळ प्रयत्न केला; परंतु त्या चांडाळ यवनाच्या चुरशीनें तें व्यर्थ गेलें. आतां माझ्या पाठीमागे तूं पेशण

तेव्हां लोकांस सुखीकरण्याचे प्रयत्नकर. दादांचें ऐकतजा. तुझे पोरवय आहे. दादा भौढ आहेत. आजपर्यंत शिकवणुकीची गोष्ट मी तुला सांगत आलों. आतांमाझ्या ठिकाणींच दादांना समज — आणि दादांस ह्मणाले दादा माधवास संभाळा. तुमच्या ओळ्यांत त्यासच्या, त्याचें उणें पडूं देऊं नका. तें आतां परदेशीं मूलझालें आहे. जातीनें तो गरीब आहे. दादा त्याला विसरूं नका. त्याला राज्यरीति शिकवा. त्याच्याकडून यवनास दंड करवा. तुम्ही त्याचे तीर्थरूप व्हा. माझा नव्हे, आतां तो तुमचा मुलगा आहे. फिरवा माझ्या डोळ्या समोर तुम्ही त्याच्या तोंडावरून हात फिरवा. तुम्ही परस्परांवर मीतिकरितां हें पाहून मला मरूंघ्या. अरेरे काय दारुण असंगतो.— नकोवाळे नकोडोळ्यांतून पाणीकाढूं भगवत् सत्तेपुढे ब्रह्मदेवाचाही उपाय नाही. मग आपणतर माणसें आहोंत. उगी (धोतरानें तिचेडोळे पुसतो)

रमाबाई— इतकें झालें असतां मासंजीनीं असें केलें. ह्मटलें ह्मणजे कोणावांचून कोणाचें अडतनाहीं, पण त्यानीं असें करायाचें नव्हतें.

माधवराव— हो, अडतें कोणाचें, आई मेली तरी दाहा दिवसाच्या मुलाचें नाही अडत, मग हें तर काय; पण इतकेंच कीं दिसण्यांत हें विरुद्ध दिसतें, त्यांनीं आम्ही एकविचारें असावें. एकचित्तानें राज्यकरावें यांत उभयतांस भूषण. परंतु नाही, तें यशघेणें आमच्यानशिबीं दिसत नाही. आतां आपण तीर्थरूपांचे शब्द खरे करावे. माझी अशी फारइच्छा

आहे, कीं या पुण्यांत जिकडेतिकडे हास्यवदनं दृष्टीस पडावीं. कोणी पर्का गृहस्थ आला असतां त्यास सर्व सुखी दिसावे; परंतु अधिक सुखीकोण? हा कीं हा हें ओळखितां येऊनये.

रमाबाई— होगड्ये. मला देखील असेंच वाटतें. पलीकडे मारुतीं जवळून बायका पाण्याला जात असल्या ह्मणजे मला असें वाटतें कीं त्या सगळ्यांना माझ्यासारिखां लुगडीं नेसवावीं, माझ्यासारिखे त्यांना दागिने घालावे, माझ्यावर जशीमीति आहे तशी त्यांच्यानवऱ्यांनीं त्यांच्यावर करावी. खरेंगड्ये काय असेल हें सदा असें वाटतें.

माधवराव— शाबास. राज्यास स्वामीण पाहिजे ती अशीच. नाहींतर आमच्या आनंदी-काकु. आहाहा ! काय सांगूं पण ! दादा जातीनें भावडे आहेत. त्या पुरुषाच्या आंगां वैर मुळचें ह्मणून नाहीं. परंतु करतोकाय ! सांपडला बाईच्या तडाक्यांत, गेलीबुद्धि फिरून. मी मोठा दैववान् कीं अशी सद्गुणी मुलगी माझ्यावांट्यास आली. असो आतां जातो.

(निघूनजातो)

प्रवेश ३.

देव घराच्या पुढील सोपा.

रामशास्त्री— अरे पांडोबा, श्रीमंतांची स्वारी कोठें आहे.

पांडोबा— स्नान करून देव घरांत बसले आहेत, जपास आरंभ झाला आहे. गांठ घ्यावयाची आहे?

रामशास्त्री— होय जा जाऊन विनंती कर.

पांडोबा— आज्ञा केली असती, परंतु

ध्यान्ह झाल्या शिवाय कोणीही आले तरी गडबड करण्यास येऊं नका अशी ताकीद झाली आहे.

रामशास्त्री— अशी ताकीद झाली आहे! मध्यान्ह कालपर्यंत ? कायरे विठोबा कसे ?

विठोबा— जी साहेब. पांडोबा ल्हाणतो असेंच, ती वेळ होईतोपर्यंत आजकोणाचा आंत रिगाव दिसत नाही.

रामशास्त्री— हंहं, तर मग मी आतांजातो ब्रह्मकर्म आटपून बाहेर आले ल्हाणजे, मी आलों होतो अशी सूचना करा. विसरूनका (निघून जातात)

प्रवेश ४.

रामशास्त्र्याचा वाडा.

रामशास्त्री आणि त्यांची पत्नी.

पत्नी— आज दिसण्यांत चित्त उदास दिसते; काय कारण तें मला सांगितलें पाहिजे.

रामशास्त्री— उदास खरेच; वाड्यांत गेलों होतो. तेथें श्रीमंत जप करीत बसले आहेत व दोनमहरपावेतो गांठ पडणार नाही; असें समजलें.

पत्नी— मग त्यांत वाईट तें काय ? स्नानसंध्या कां वाईट ! (हंसत्ये)

रामशास्त्री— वाईट ल्हाणजे कांहीं संशय की काय ? दोनदोन महर स्नानसंध्येंत घालविल्या वर प्रजेचें रक्षण कसें होतें. इतरांची गोष्ट निराळी आणि श्रीमंतांची गोष्ट निराळी आहे. त्यांचें मन फिरविण्यास आतां कांहीं युक्ति योजिली पाहिजे. स्वयंपाक मिळू असेल तर भोजन करून पुनःजातो.

जाऊन पाहत्ये.

(आंत जाऊन आल्यावर)

बाई तर स्वयंपाक आटपून केव्हांची हातजांडून बसली आहे. इकडूनच उशीर.

रामशास्त्री— शाबास, मी मघांपासून वाट पाहतो आहे. शेवटीं ठपका आल्यावरच. ठीकठीक, हा उटलो (निघून जातात)

प्रवेश ५.

शनिवार वाडा.

माधवराव व रामशास्त्री.

माधवराव— या शास्त्रीबावा ठीक आगमन झाले; आपली स्वारी प्रातःकाळी आली होती परंतु जप करीत बसलो होतो त्यामुळे गांठ पडली नाही. ब्राह्मण कुलांत जन्म घेतला आहे त्याअर्थी त्याप्रमाणे कांहीं केले पाहिजे. जन्मास आल्याचे कांहीं तरी सार्थक नको ?

शास्त्रीबावा— तसेंच आत्मास ही सार्थक केले पाहिजे योगसाधनाचे मार्ग फार उत्तम आहेत सर्व त्रिभुवन व्यापक आनंदरूपी, असाही असतां अहंकार मोहादिशत्रू करून बद्ध झाला जो परमात्मा त्याच्या मुक्तीची इच्छा आपल्याठायीं झाली आहे. येणे करून जीवात्म्याचे कल्याण होईल. मीही त्याच क्रमाचे अवलंबन करणार; परंतु तसें करण्यास ही ऐहिक सुखे उपयोगी नाहीत. सर्व संगाचा परित्याग करून सुक्षेत्रीं सावधान चित्तानें अधिष्ठित झाले पाहिजे. अतएव कार्शीक्षेत्रीं जावयाची योजना करून आपली आज्ञा घ्यावयास आलो आहे. आपली "

इच्छा आहे लगून दुसरी विनंती करितो कीं आपण ही प्रस्थान ठेऊन मज बरोबर येण्याचें करावें. काशीक्षणजे केवळ प्रतिकैलास आहे. तेथें जान्हवीच्या पवित्र उदकाचें त्रिकाल स्नान करून जपजाप्य योगमार्ग व भगवंताच्या मंगल नामाचें स्तवन हेंच करण्यांत कालक्षेप करूं.

माधवराव— आपला भाव माझ्या लक्षांत पुरा आला नाही. परंतु साधारण असें वाटतें कीं जपजाप्य करीत बसलों होतो त्यावर आपला राख आहे.

शास्त्री०— माझ्या बोलण्यातील भाव इतकाच कीं, आत्मस्वरूप ओळखण्याची आपणास इच्छा झाली आहे. ही फार चांगली. याजकरितां आपण मजबरोबर काशीस चलावें. मी आपणाकडून योगमार्गाचें अध्ययन करवीन.

माधवराव— आतांतर उमजलोंच. मी पूर्वी बोललों तेंच. शास्त्रीबावा, आपण योग्य पुरुष आहां. आपली निस्पृहता पाहून माझे पूर्ण समाधान झालें. आतां आपलें वास्तविक क्षणणें कळवा.

रामशास्त्री— श्रीमंतांचा=

माधवराव— मघांची थडानको. खरें तें सांगा, मी उपदेशास पात्र आहे.

रामशास्त्री— (हंसून) श्रीमंतांची थडा करण्याची योग्यता माझी नाही. आपण जप करीत मध्यान्ह काल होईतोपर्यंत जर बसलां तर प्रजेचें संरक्षण कसें होईल ? मुख्यांनीं कारभार पाहणें सोडिलें क्षणजे हाताखालील कामगार अर्थातच आळशी होता-
असें झालें क्षणजे गरीब गुरीबांची दाद कशानें

लागते ? आपण जप करीत दोनप्रहर पावेतो बसणार असे जेव्हां ऐकिलें तेव्हां तो जप सर्व अनिष्टांचें मूळसा मला भासला. आतां आपला मुख्य धर्म प्रजापतिपालन हाच होय. तें जर सशास्त्र झालें तर त्यांतच आपणास मुक्ति आहे. आपण त्यांचें संकटापासून रक्षण करावें आणि त्यांनीं आपणासाठीं परमेश्वरापाशीं वर मागावे. असा परस्पर संबंध ज्या राज्यांत राहातो, त्या राज्यास वैकुंठाचीच उपमा योग्य. यास अनेक शास्त्राधार आहेत. केवळ माझेंच लक्षणें असा अर्थ नाहीं.

माधव० — मला शास्त्राधार आपणापुढें नकोत आपणच जागृत शास्त्रावतार आहां. शास्त्रीबाबा आज मला आपण मोठ्या संकटांतून बाहेर काढिलें. नाहींतर लोकांना थोड्याच दिवसांत माझा कंटाळा आला असता. कारभारी निस्पृही पाहिजेत ते येवढ्याकरितां.

रामशा० — माझ्या बोलण्याचा श्रीमंतांस क्रोध आला नाहीं यावरूनच लोक आपल्या स्वभावाची तारीफ करितील. आतां मला आज्ञा असावी.

माधव० — उत्तम. मला आणखी कांहींगोष्टी विचारावयाच्या आहेत. परंतु आतां अवकाश दिसत नाहीं. दुसरी एकादी संधी लवकरच येवो.

रामशा० — मी आपला सेवक आहे. दर्शनास दर रोज येतच असतो.

(रामशास्त्री निघूनजातात.)

माधवराव — भलानिस्पृही ब्राह्मण. शाबास.

शास्त्रीबाबास न्यायाधीश केल्यापासून मुलखांत आ-
बादीझाली यांत नवल नाही. असलापुरुष विरळा. मा-
झे सर्व स्तुत्य उद्देश आतां त्यांस कळवून त्यांचें अ-
नुमोदन विचारितों. कोण आहेरे बाहेर — बहिरु—
जयाजी—

जयाजी— जी सरकार, आज्ञा, हजर हाय.

माधवराव— जयाजी रामशाळ्याकडे जा, आ-
णि ह्मण कीं, रात्रीं मी बोलाविलें आहे.

जयाजी— आज्ञा सरकार (निघून जातो)

(रात्रझाल्यानंतर)

प्रवेश ६.

दिवाणखाना.

रामशास्त्री— (दरवाज्यांत) कायरे ? कृष्णागा-
यकोंड, श्रीमंतांची स्वारी आंत आहे कीं नाही ? शोध-
करून येवरे, मी आलों आहे ह्मणून विनंती कर.

कृष्णाजी— जी, हुकुम. आब्या, आब्या, उठ
उठ घे काठी.

(आबा जाऊन आल्यानंतर)

जी सरकार हुजूर स्वारीतर वाढोळची येऊन
बसलीया. अर्ज केला. आमंदी हाटकलय.

(रामशास्त्री आंतजातात)

माधवराव— (तार्जीमदेऊन) नमोनमः यावें
शास्त्री बाबा. आपला येतो ह्मणून निरोप आल्यावर
येथें येऊन बसलों.

रामशास्त्री— सेवकांस मान देण्याचा हा एक-
मार्ग आहे. नाहीतर आमचा निरोप गेल्याबरोबर
येथें येवें ही आमची कोठली योग्यता ? न्यायने

चाकरास अहो झटलें, झणजे सर्व अहो झणतात.

माधवराव— बसा शास्त्रीबाबा हां लोड.

रामशास्त्री— आज्ञा.

माधवराव— बोलावूं पाठवण्याचें कारण असें कीं, लोकांस सुखावह होतील अशा कांहीं गोष्टी करण्याचा आपण आपल्याकडून पाया घालावा, असें वारंवार मनांत घेतें याविषयीं आपली सल्ला विचारावी. असा आजमाझा कितीक दिवसांचा विचार आहे. परंतु वानर झणतें पाहाट झाली झणजे घरबांधूं तशीगत झाली. एवढ्या करितां जासूद पाठविला. आपलें मत कसें आहे ?

रामशास्त्री— प्रजापालकांचा हा धर्मच आहे, कीं त्याणीं सदैव लोक कल्याणार्थ युक्तिप्रयुक्ति जडवाव्या. आह्मा कडून राजधर्माचें अध्ययन करवीत असतां आमचे आचार्य वारंवार झणत कीं प्रजेस सौख्यव्हावें, एतद्विषयीं जो दक्ष तो राजलक्ष्मीपासून आपण किंचितही शोभा न पावतां उलटी तीस शोभा आणतो. भगवंतानें आपणास लोकांच्या दुःखाचा परिहार करण्याची इच्छा दिली, हें पाहून मला वास्तविक आनंद होतो. भूतदया, हा सर्वासच श्रेष्ठ धर्म आहे. सत्पुरुषांचें असेंच लक्षण.

॥ निर्गुणेष्वपिसत्त्वेषुदयांकुर्वतिसाधवः ॥

॥ नहिसंहरतेज्योत्स्नांचंद्रश्रांडालवेशमनि ॥

तेच पृथ्वी पतींनीं आपण केलें पाहिजे. मलाही कांहीं सूचना करावयाच्या होत्या ती आयतीच संधी आली. लोकोपयोगीं गोष्टींत दोन तन्हा पाळिल्या पाहिजेत. (१) सांप्रत जी अव्यवस्था असेल ती

उपहून टाकिली पाहिजे (२) व दुसऱ्या नव्या उपयुक्त गोष्टी उत्पन्न केल्या पाहिजेत.

माधवराव— आपण एकदोन सांगा माझ्यापेक्षा आपणास अनुभव फार आहे.

रामशास्त्री — आश्रितांशी इतक्या नम्रतेने वागणारे भूपती थोडेच असतील. या न्यायाच्या कामांत धर्मशास्त्रा अन्वये न्यायतर चालतच आहे, परंतु कित्येक असे खटले उभे राहतात की न्यायाचानिर्णय व्हावा, एतदर्थ अवांतर ही अनेक विचार पाहणे भाग येते. याकरितां कांहीं पंचायती ठरवाव्या आणि ते ठराव मध्येक ठाणेदारांकडे पाठवावे. न्यायांचा न्यायाच्या अनुलक्षेकरून न्याय निवाडे करावे. या कृत्यास आरंभ करण्यास आज्ञा होईल, तर मी करीन. मात्र, आपण माझे साहित्य करण्यास नारायणशास्त्री पटवर्धन, कृष्णशास्त्री परांजपे, जनार्दनशास्त्री अठले, माहादेवशास्त्री आगाशे, आणि त्रिबकशास्त्री आपटे, यांस द्यावे.

माधवराव— उत्तम आहे. असें केल्यापासून प्रजेचें चांगलें संरक्षण होईल खरें. शिवाय आपण ह्मणतां अशी मंडळी नेमल्यावर काम तडीस जाईलच जाईल.

रामशास्त्री — यामंडळींत आपण मुख्य स्थानां येऊन बसले पाहिजे.

माधवराव— अतिउत्तम. अग्निहोत्र्याचा होम टळेल, परंतु माझा हा नेम टळणार नाही.

रामशास्त्री— दुसरी अशी सूचना आहे की, पतची लढाई झाल्या दिवसापासून तेथे पराभव

झाला ल्हणून आपल्या राज्यांत सहणाऱ्या मुसलमानां-
स कित्येक कामगार त्रास देतात. आविषयी बंदोबस्त
झाला पाहिजे. न्यांचे बंधुजन इराणी, दुराणी, अफगा-
णी याणीं जरी उन्मत्त होऊन सदाशिव रावांचा परा-
जय केला, तरी आपल्या राज्यांत जे राहत होते न्यां-
णीं आपणाविरुद्ध बोट देखील उचलले नाही. न्यां-
णीं या सुख समुद्रांतिल लाटांचा, या राज्यरीतीचा पुरा
अनुभव घेतला होता. त्यापासून झालेले फायदे पुरे स-
मजून ते राजर्षींंत किमपि कमी नव्हते. शांत समुद्रांत
बळकट नांगरलेले गलबत तरी कांहीं हालतें परंतु न्यां-
चीं मनें अगदीं अस्थिर झालीं नाहींत. आपल्या सै-
न्यांतून सुद्धा ते लढत होते. असें असतां न्यांचा छळ
कोणत्या कारणानें करावा ?

माधवराव— पानपत ! पानपत ! (उसासा टा-
कून) मराठ्यांचा पराजय ! असो, परंतु शास्त्रीबाबा
ही गोष्ट माझ्या कानां आली नव्हती. हिंदु काय,
मुसलमान काय, अठरा पगड जातीचे लोक जे कोणी
आमच्या आज्ञा नीट मानून स्वस्थ आहेत न्यांस मी
आपल्या पोटच्या लेंकरांसारिखे मानितों. न्यांना
कोणी ही इजा दिली तत्रापि माझ्या मानाचें खंडण
होतें, यास्तव आज्ञापत्रें लिहून शिक्षा मोर्तब करावयास
आणा. न्यांत असें लिहा (रामशास्त्री टिपतात) “ आ-
ज्ञाकरण्यांत येतें ऐसाजे आमच्याकानां अशी फिर्याद
आली आहे कीं न्याय पंचायती करण्यास ज्यांना आम्ही
मुखत्यारकेले त्यांतून कित्येक, यवन वगैरे नीच जाती-
च्या लोकांस आमच्या हुकुमाविरुद्ध उगीच त्रासदेतात.
ऐशियास आजतागाइत पासून आमच्या राज्यांत

कोणत्याही भागांतून, कोणत्याही वर्णाकडून कोणत्याही कामगारा विरुद्ध काहीं तक्षिरीची वाजवी फिर्याद आल्यास त्या कामगारास त्याच्या गैरवर्तणुकी बर हुकुम सजा दिली जाईल. माहार, मांग, चांभार, धेड, मुसलमान हे जरी जातीने हलके आहेत तरी आपआपल्या धर्माने जोपर्यंत चालतात तोपर्यंत आपच्या मेहरबानगीचे सुख त्याणीं भोगावे. हे रास्त आहे. सर्वास महशूर व्हावे. ” या आज्ञापत्रा करितां शास्त्रीबावा मजपेक्षां आपले आभार सर्वांनीं अधिक मानावे. याचे उत्पत्तिस्थान आपण. मी उगाच कारण.

शास्त्रीबावा— लोकांच्या आशीर्वादांचा वर्षाव, आपणावर होवो ह्मणजे झाले.

माधवराव— सर्वांत मोठी गोष्ट ती करणे राहिलेच. या साल आरंभी तालुके फिरावयास गेलो होतो तेव्हां एक महा अनाचार दृष्टीस पडला. श्रीमंत लोक आपल्या सत्तेच्या बलेंकरून गरीब बिचाऱ्यां दरिद्री कुणव्यांस हवे तेव्हां वेठीस धरून पैसा दिल्याशिवाय पाहिजे तितके लांब नेतात— त्यांच्या बायका पोरांची काय दुर्दशा उडत असेल— असे दिसल्यावरून तेव्हांच मी जिकडेतिकडे ही चाल बंद पाडावी ह्मणून सांगितले; आणि येथे आल्यानंतर लेखी हुकूम पाठविणार होतो ते तसेच राहिले.

रामशास्त्री— तरीच एकून आपण पूर्वी अशी आज्ञा केली होती. लेखी जरी नसली तरी कामगारांस ती मानणे भाग आहे. आतां नीट समजलो. काल वसई महालांतून अर्ज घेऊन लोक आले आहेत. मुभेदार विसार्जीवंत आपणा यांनीं न्या हुकुमा-

विरुद्ध आचरण केलें. त्यांणीं धरलेले विगारी येंथें आले आहेत. आपण आज्ञा केलेली मला ठाऊक नव्हती म्हणून मी थोडा विचारांत होतो. परंतु आतां विसाजीपंतांनीं मोठा गुन्हा केला हें उघड आहे. त्यांस शिक्षा करणे ती श्रीमंतांनींच स्वतः येऊन करावी.

माधवराव— विसाजीपंतानें विगारी धरिले ? आणि तेंही माझ्या आज्ञेविरुद्ध ! आपण उद्यां प्रथम परवाने तयार करून मोर्तबास पाठवा. मग दुसरें काम. त्या परवान्यांत साफ ल्याहार्वे कीं जब्रीनें विगारी धरिल्यास फार मोठी सजा दिली जाईल. विसाजीपंतानें विगान्यांकडून जें सामान नेविलें त्या सर्वांची जमी करून लिलांव करून टाका. जो पैसा येईल त्यांतून विगान्यांची वाजवी दस्तुरी देऊन शिवाय त्या गरिबांस नुकसानीबद्दल योग्य बक्षिसें द्या. बाकी उरले तें तूर्त अमानत खात्यांत पडूं द्या. विसाजीपंतास तर कामांतून महकूब करा. असे दुष्ट लोक चाकरांत ठेऊन उपयोग नाही.

रामशास्त्री— एकदां त्यास क्षमा असावी.

माधवराव— नाही, न्यायाधीश, या कामांत मी आपलेंही ऐकणार नाही. रास्त आज्ञा मोडणें म्हणजे काय आहे हें विसाजीपंतास व सर्वास कळलें पाहिजे.

(घड्याळावरील माणूस येतो)

घड्याळावरील— तेरा घटका रात झाली या चवदा घटीचा अंबल हाय, माहराज.

रामशास्त्री— श्रीमंतांस मी फार वेळ खोळंबविलें. आतां आज्ञा असावी.

माधवराव— बरें आहे; आपल्याशी बोलत असतां दिवसाचा तास आणि तासाचें पळ होतें.

(निघोन जातात.)

अंक ४ प्रवेश १.

बुधवार पेठ—गटारयंत्र.

रामभट— काय, शितारामभट, इकडे या इकडे या, आज कुठे टिळा लाविला ? तुमचा तर, बाबा, एक दिवस रिकामा नाही जात. आमची कपाळें पाहा सदां पांढरीं. आज कुठे शकरभात झोडला.

शितारामभट— छे कुठला शकरभात घेऊन बसलां; रामभट ? अहो तें तुझाला. आज गणेशपंत चांभारगोंदेकराच्या बापाचें श्राद्ध होतें. अँः साधे गोळे होते नी काय— एकीकडून शिधा यावयाचा आहे तिकडे आतां निघालो आहे.

रामभट— (धोतर ओढून) याहो. शिधा येईल पुढें. अरे नारायणभट, हा चालला धर.

नारायणभट— कुठे चाललासरे, शितारामभट ? रामभट, हा धरला.

रामभट— वेडा, गांवांत काय बातमी चालली आहे, नी हा चालला शिधा आणायाला !

शितारामभट— गांवांत काय चाललें आहे ? तर मग बसतो गड्या. कायरे रामभट, गावांत काय चाललें आहे ?

नारायणभट— हा वेड्या, तुला का हींचकानाहीं ठाऊक ? (याला, काय पाहून शिधा देतात रे ?) गांवांत श्रीमंतांचे आज्ञेवरून फडेकोटतयारी चाळली आखाली हैदरअल्ली सणून कोणी आहे, त्याच्या-

वर स्वारी होणार. शिंदे, होळकर, गायकवाड, यांना आज्ञापत्रे गेली आहेत. आतां कायरे थाट ! येथून तेथून चोहों बाजूंस लश्करांचीं लश्करें उतरतील.

रामभट— अरे उतरतील काय ? येऊन उतरलीं.

विदूषक— (मध्येच) तुमचें आतां फार उत्तम झालें. कोणाचे बाप मरतील, कोणाचे लेकर मरतील, तितकीं तुमचीं श्राद्धे वाढलीं.

रामभट— मूर्ख बेटा काय बोलतो पाहा.

विदूषक— बोलतो बरोबरच. मग काय, रामभट लागले सांगायाला, करा, बापाय तरपंते, मुलाय तरपंते, दक्षणाय टाकंते.

नारायणभट— तरपंते, तरपंते ठीक ! ही व्यक्ति कोठून आली हो येथें ?

शितारामभट— कोठून आली कोण जाणे व्यक्ति पण व्यक्ति आहे.

रामभट— जाऊं द्या कीं. तो बडबड्या आहे. अहो, बरी आठवण झाली. भास्करपंत स्मार्त कांहीं अनुष्ठानें बसविणार आहेत. त्यांनीं मला ब्राह्मण आणायाम सांगितलें होतें. चला तुझाला नेतो. तेथेंही ही बातमी लागेल.

विदूषक — महाराजा, रामभट महाराजा, आम्ही एक ब्राह्मण आहे. मोठे विद्वान्. आपल्यापार्शीं आले आहे. गांवीं आमचा बायको मेले. मूल मुसलमान झाले. घर जळून गेले. तेथून देश त्याग करून येथें आले. सोय झाली तर मोठा पुण्य लागेल. आम्ही येतो.

रामभट— अहो तुम्ही कोण ? आतांच

च्यासारिखे बोलत होतां. आतां लागलेच तेलंग्या सारिखे बोलतां. तुमचें नांव, गांव, गोत्र सांगा. तु-
ह्मालाही नेऊं. ब्राह्मणाची परस्पर सोय झाली तर
त्यांत आमचें काय जातें ?

विदूषक— माझें नांव शामबक्ष. माझें गांव म-
हंमदपुरी, माझें गोत्र रामभट.

रामभट— कोणरे तूं लुच्चा, अशी थट्टा कराया-
स येथें आलास कायरे ? चरमी जोडा घेतला आहे का-
ल. योग्यता पाहावी आणि बोलावें. वाळीत टाकू-
न, शेणमार करून घालवून देईन ठाऊक नाही ?

विदूषक— नकोरे बाबा मला शेणमार. शेणमारा-
ची भीति नाही फारशी, पण दुसऱ्यानें आंघोळ करावी
लागेल याची भीति. आतांशीं आठआठ दिवसांनीं
स्नान करायाचा वेत धरला आहे. मी आपला पळू-
न जातो कसा. नको तो मला शेणमार.

(विदूषकजातो)

सर्व— काय विजातीय मूर्ति आली होती ही !
असो आपल्याला काय त्याशीं करायाचें आहे ? चला
लवकर जाऊं.

(निघोनजातात.)

प्रवेश २.

शनिवार वाड्यांतील हुजुर कचेरी.

माधवरावसाहेब पेशवे, त्रिंबकमामा, गोपाळराव पटव-
र्धन, मल्हारराव रास्ते, आपाबळवंत, नानाफडनीस,
रघुनाथराव, सखारामपंत, माहादाजीशिंदे, तुकोजी
होळकर, जयाजी गायकवाड, आणि पेशव्यांच्या पदर
पुष्कळ सरदार.

(दरबार भरल्यावर)

माधवराव— मामा, दरबार भरविण्याचें या सरदारांस कारण सांगा.

त्रिबकमामा— जी, (सरदारांस) सरदार मंडळीस मराठी बाण्याचें शौर्य दाखविण्यास आतां उत्तम प्रसंग आला आहे. कर्नाटकांत हैदरअल्लीनें फार नासाडी मांडिली आहे. कोणी वलंदेजी लोक न्यास सहाय्य असल्यामुळे तो आपला अपमान कर्ण्यास उद्युक्त झाला आहे. त्याच्या सरहद्दीनजीकचे जे आपले पाळेगार त्यांस न्यापासून बहुत त्रास होतो. तेव्हां जर आपणास आपलें नाव राखणें असेल, जर यवनाची मत्ता चालूं न देणें असेल, तर या वेळेस सैन्याची तयारी करून कर्नाटकांत जावें हें ठीक. ज्या पाळेगारांनीं आपणास मराठ्यांचे व पेशव्यांचे अंकीत ह्मणविलें आहे त्यांच्या संरक्षणार्थ हरतन्हा केल्या पाहिजेत. आह्मी त्यांजपासून करभार घेतों. कांहीं कारण लागल्यास त्यांस हुकूम करितों. आह्मी त्यांचे यजमान ह्मणवितों. मग त्यांजपासून फायदा करून घेण्यास जर आह्मी अधिकारी आहों तर संकट समयां त्यांस साहित्य करण्यासही अधिकारी झालें पाहिजे. शिंदे, होळकर, गायकवाड, रास्ते, यांच्या सारिखे शूर महापराक्रमी सरदार मराठ्यांचे आहेत. असें असतां या हैदरअल्लीस आह्मास त्रास देण्यास धैर्य आलें हेंच नवल. ज्या प्रमाणें जवळ दाहापांच लहान लहान लेंकरें हांसत आनंद करीत बसलीं असतां बाप अधिक शोभतो त्याचप्रमाणें पुष्कळ पाळेगार व अंकीत असल्यानें राजा शोभतो. या गोष्टीचा पूर्ण विचार

वयासाठी आज श्रीमंतांनीं हें दरबार भरविलें आहे.

रघुनाथराव— त्यास खंडणी देऊन त्याचें शांतवन केलें तर ?

माहादजीशिंदे— काय दादासाब खंडनी ! त्या हायदराला ! या येळस माज्या आंगाचा तिळपापड जालाया. ह्ये बोलन आपल्यास्नीच सोबो. (माधवरावास) सायब, जोहार करतो. या चाकर मान्याला आज्ञा व्हावी. त्यो मुसलमान माज्या डोळ्यांतपुरी पासून सलतोया. ह्योपरानी (छातीवर हात ठेवून)जिवंत हाय त्यो पर्यंत त्येचा सुड उगवीन. दादासाब- आपन इसरला. हिंदुस्थानांतील म्होइम आपन इसरला. तित माजा बंदु पडला. ह्यो माजापाय तित तुटून पडला. तित पडलेल्या रक्ताच्यान मी त्या मुसलमानावर म्होइम करीन. आज्ञा मातर व्हावी. सायब आपल्या पायाच्या पुन्यान त्येचा जाऊन समाचार घ्येतो. त्येला. पायाजवळ धरून आनतो. आतां आतां मुसलमानानी लड पुंडावा मांडलाया. माजा राग माज्या मदी मात नाहीं. दादासाब आपून पुना खंड असा सब्द उच्चारूनये.

त्रिबकमामा— दादासाहेबांचा रोंख मी उमजलों. श्रीमंतांचे नातलग पडले ह्यणून कमजास्त बोलतां येत नाहीं. परंतु या पुरुषापासून खास मराठी राज्याची हानि होणार. दादासाहेब, आपण व आपले पुत्र अशा गोष्टीनें लोकांचे श्रापांसमात्र कारण व्हाल. मी बोललों याची मला आपण व श्रीमंतांनींही माफी केली पाहिजे. मी कारभार पाहतों ह्यणून मला असें बोलणें भाग आलें, मी पुनः माफी मागतों.

माधवराव— (उभयतांस) कलह करण्यास

ही संधी फार उत्तम पाहिली. आपण असे आपआप सांत भांडू लागलों ह्मणजे हैदरास जिंकू यांत संशय नकोच. तुकोजीहोळकर आतां तुझी बोला.

तुकोजीहोळकर— सायब मी तर ही तलवार लटकावूनशनी आलो हाय, आज्ञा मातर व्हावी. ही उपसूनशनी इचा पराक्रम करून दावतो. मला सरकार, ह्येत्ये ठाऊक न्हायी, योक शिपाइ बाना मातर मी जानतो. आपल्या आन मातोसरी आइल्याबाईच्या पुन्यान ह्योइम फते करून येतो. हयदर मराठीराज्यांत येऊनशनी दंगा करतो, मजीकाय. मला हुकूम व्हाव-दरकार काय त्येची येन्याची फुडे. सायेव माजा आ-रज इक्ताच.

मल्हाररावरास्ते— माझी विनंती ऐकावी. मराठे यश पावतील किंवा नाहीं हें आतांच समजून आलें. महादाजीशिंदे व तुकोजीहोळकर असे असे शूर सरदार जेथें मी मी ह्मणून जाण्यास अर्ज करितात तेथें आमचीं निशाणें विजयी होऊन हैदरअल्लीच्या मस्तकावर नाचतील यांत काय संशय ? पानपतच्या लढाई खेरीज (ईश्वरेच्छेनें तें कसें झालें असेलतें असो) त्या लढाई खेरीज आह्मास पराजयाची वार्ता एके ठिकाणीं तरी ठाऊक आहे काय ? श्रीरंगपट्टणाचा खंड कोणी घेतला ? खडापा जवळ खर्पा व कर्नाळा या दोघां नवाबांचा पराजय कोणी केला ? बाहादुर गड कोणी घेतला ? निजामअल्लीचें मोर्तब कोणी घेतलें ? तेच हे मराठे. शिवाय याच हैदरअल्लीच पराजय केलानाहीं कीं काय ? श्रीमंतांनीं आपणस्वतः स्वारीकरून खंडणी आणलेली आह्मी अडून

लों नाही. तो हैदर ही विसरला नसेल. त्याच्या आंग्रावर शिंदे अथवा होळकर असे मतापी सिव्ह कशाला पाहिजेत ? उत्तरेस हिंदुस्थानांत कित्येक उन्मत्तहत्तीसारखे दंगा करूं पाहतात, तिकडे त्याणीं आपली चाल करावी. हैदर काय कपटी लांडगा आहे मी त्याचे पाठीस लागतो. कोणीकडे कसा पळतो तें पाहतो. शेतकरीबावांचा बडगा जो पर्यंत दृष्टीस पडला नाही तो पर्यंत शेताचीनासाडी करील. मला आज्ञा व्हावी. ती झाली की मी निघालोच.

माधवराव— शाबास, महाविरानो शाबास. मराठी राज्याच्या संरक्षणाची भीति आतां कशास पाहिजे ? ही लढाई आत्मी उकरून काढली नाही. लढायांमध्ये अनेक लोकांचा संहार होतो, हें आत्मास पूर्तपणीं ठाऊक आहे परंतु उपाय नाही. आमच्या वर जेव्हां त्याणें आपण होऊन मसंग आणला तेव्हां आपलें नांव राखण्यासाठीं लढाई करणें भाग आलें आहे. तुमचीही राज्यसंरक्षणार्थ उत्सुकता पाहून धन्य मराठे असें आमचे शत्रुही म्हणतील. महादाजी आणि तुकाजी आपण वर हिंदुस्थानांत शांतता राखण्यास जावें. आणि त्रिबकमामा व मल्हारराव यांस घेऊन मी स्वतः हैदरावर जातो. पानपतच्या लढाई पासून मराठ्यांची शक्ति क्षीण होत चालली असें निदक म्हणोत. आमचा तर विजयध्वज हे सरदार (सर्वांकडे बोट दाखवून) अधिकाधिक उंच उभारता हेत. मामा, याप्रमाणें तजवीज व्हावयाची. बंदोवस्त करावयास जिकडे तिकडे हुकूम द्या. कां सर्वांचे पक्ष बेत आला ना ?

सर्व— सर्वांचे पसंतीस आला, परंतु आपण जावयाचें करूं नये. आपली स्वारी येथेंच असावी ह्मणजे ठीक.

माधवराव— नाही. आतां तेवढी गोष्ट बोलूं नका. वेत झाला तो झाला. आपण आतां आपआपल्या तुकड्यांत जावें हें नीट आहे— कोण आहे— कारखानीस,—

कारखानीस— आज्ञा सरकार. (पान सुपारी वांटतो आणि नंतर सभा बरखास्त होत्ये.)

प्रवेश ३.

(आंतला चौक)

रमाबाई, राधाबाई, सरस्वतिबाई, लक्ष्मीबाई.

राधाबाई— बाईसाहेब आज आपण अशा चिंतेंत कांबरे दिसतां ?

रमाबाई— कोण मी ? नाहींगबाई चिंता कसली ?

सरस्वतिबाई— तें नका गडे बोलूं. तोंड उतरल्यासारखें दिसतें.

लक्ष्मीबाई— बाईसाहेब आतां नका लपवूं ? सांगाच, सुकलेली गुलाबाची कळी जशी दिसत्ये तशा आज आपण दिसतां. अशी फिकट मुद्रा आली कधींच पाहिली नव्हती.

रमाबाई— खरें ह्मणाल तर माझ्या बाई जिवावर धोंडा आला आहे. स्वारी करायला हैसुराकडे जायार्हे आहे. काय करूं, काल रात्री सांगूनसांगून दमल्यें. पण नाही, मनांत भरलें तें भरलें. मामा जाताहेत. मल्हारराव जाताहेत. मग आणखी आपण कशाला बरें गेलें पाहिजे ? खोकला बळकट झाला आहे. पण

नांव तें ऐकायाचें नाहीं. कायकरावें बाई, असा हट्टी स्वभाव. प्रकृतीला जपणें ह्मणून ठाउकच नाहीं. जेव्हां तेव्हां ह्मणायाचें कीं राज्याचें चांगलें तें माझे चांगलें. शरिराला काय करायाचें आहे ? असें ह्मटल्यानें बाई कुठे होतें ? वास्तवीक ह्मणाल तर या काळजांत मी आहे.

राधाबाई— खरेंच. आमच्या येथें ह्मणायाचें कीं श्रीमंतच जाणार. शरिराला समाधान नाहीं, मग कशाला जावें बरें ? पण बाईसाहेब आपण सुखी-बाई. आपल्यासारखें दैव कोणाचें ही नसेल. काय एक रत्न सापडलें आहे. मागल्याजन्मीं हरताळका चांगल्या पुजल्या आपण.

रमाबाई— होयबाई. काय त्या स्वभावाचें वर्णनच करितां येत नाहीं. लोकांचें मन दुखिवर्णें तर ठाउकच नाहीं. मी हट्ट घेतला ह्मणजे झालेंच काम. आतां बाई मला कसें करमेल कोणजाणें.

लक्ष्मीबाई— इतकें हातांत आहेतना ? मुठींत अगदीं ?

सरस्वतीबाई— मुठींत ह्मणजे ? बाई थोरांचें असेंच आहे; घांस घेणें झालें तर अगोदर बायकोची परवानगी पाहिजे. कांग घेउ ? पाणीप्यायाचें झालें तरी कांग पिउं ? मग प्यायाचें.

राधाबाई— तालिवारांच्या चालीच त्या.

रमाबाई— पुरेग तुमचें मेलें कौतुक, ही कां थड्ढेची वेळ आहे?

लक्ष्मीबाई— आह्मीकां थड्ढा करितों. खरें आहे तें सांगितलें.

(दासी आंतयेत्ये)

रखमाईदासी— बाईसाहेब, श्रीमंत मंदिरांत वाट पाहताहेत.

राधाबाई— व्या बाईसाहेब प्रत्यय.

रमाबाई— (हांसून) अगबाई मला सांगितलें होतें खरें. बायानों अतां मी तिकडे जात्यें. माझ्या ही जिवाला स्वस्थनाहीं.

(रमाबाईजात्ये)

सरस्वतिबाई— असा जोडा कोठें पाहिला न-
व्हता. काय बाई त्यांची एकमेकावर जी भीति आहे ती कांहीं अतोनात. श्रीमंत खोंकले कीं बाईसाहेबांचा जीव घाबरला. बाईसाहेबांना कोठें शिक आली कीं लागले श्रीमंत आंत बाहेर खेपा घालायला. आले पांच चार वैद्य.

राधाबाई— नाहींतर तुमचें आमचें. मेलें दिवसभर काम करकर करावें, आणि मग रात्री तरी गोड बोलणें आहेका ? तेव्हांही एकाचें तोंड पूर्वेस तर एकाचें उत्तरेस.

लक्ष्मीबाई— खरंचगडे. आह्मीच काय पापकेलें होतें कोण जाणें. आठवड्यांतून साहा दिवस तर आमचे मेले संतापांत आणि रागांत जातात.

राधाबाई— ह्मणूनच चला आतां घरीं जाऊं. आज आमचा गोडीचा दिवस आहे.

(निघांन जातात)

प्रवेश ४.

रमाबाईचा आयने माहाल.

रमाबाई व माधवराव.

माधवराव— कां महाराज, देतांना आतां रजा ? फार दिवस नकोत. महिन्याच्या आंत येथे पुनः या मंदिरांत बसायला तयार.

रमाबाई— रजा काय द्याची. पण माझे गडे येवढे एकाचाचें होतें, कांहीं गेलेंच पाहिजे असें नाहीं. खोकला झाला आहे, प्रकृत बिघडली आहे, पणबाई बोलावें कोणी.

माधवराव— तुझी. प्रकृतीचें असो, पण मी तुझाला सोडून उगीच दुसरीकडे जायाचें झणून जाईन? गादीवर बसायला पाहिजे आणि मग लढाईत शिरायला कांनको ? जाणें भाग आहे झणून जातो. लोकानां आतां जर मजकडे पाहूं नये तर कोणाकडे पाहावें बरे. तुझीच पाहा.

रमाबाई— झणून काय झालें ? गेलेंच पाहिजे असें नाहीं काहीं. आतां वाटनें काय ? कोणी बोलणारें नाहीं कांहीं नाहीं. गारपाण्याचीं स्नानें होतील-सकाळच्या प्रहरीं फराळ व्हायाचा नाहीं. पाहा बरे सांगून ठेवलें आहे. नकोबाई मी तरी येव्यें बरोबर.

माधवराव— ठीकठीक, मग फार उत्तम सोय.

रमाबाई— जळलें मेलें हेंच तें. मी झटलेलें मनासनाहींच यायिचें. असल्यें मी बरोबर झणून काय होतें ?

माधवराव— व्हायाचें काय ? एवढ्याकरितां नेत नाहीं; मागे व्यवस्था पाहण्यास कोण ?

रमाबाई— पुरेपुरे लाडीगोडीचें बोलणें.

माधवराव— बरे तसें कां होईना. लाडीगोडी केवळ पाहिजे. बायकांच्या रागांना देव देखील भ्याले

मग आमची ती काय कथा. लाडी गोडी केली नाही तर होतें कमें ?

रमाबाई— माणसानें काय बोलावें बाई आतां ?

माधवराव— बरें आहे, जा ह्मणून बोलावें. दुसरें काय बोलायाचें आहे ?

रमाबाई— जा तर जा. तर काय आणखीं. माझें कधीं एकदां तरीं ऐकिलें आहेका ? मी मेली उगीच वेडी ह्मणून हट्ट घेत्यें.

माधवराव— आमचें काम झालें. रजा मिळाली पण मार्गें व्यवस्था मात्र नीट ठेवा. मी तुझाला शिकवावें असें नाहीं. तुझीच मला शिकवाल पण आपलें सांगून ठेवतों. आपल्याला सर्व जें कांहीं करण आहे तें लोकांकरितां. त्यांना जर सुख होत नाहीं तर आह्मी कशाला ? आह्माला काय जन्मतांच देवानें मोठेपणाचा शिकवा मारला आहे ? आह्माला काय दोन तोंडें आहेत ? का दोन नाकें आहेत, का दोन शिंगें आहेत ? त्यांनी मोठेपणा दिला ह्मणून आह्मी मोठे. भगवान् रामचंद्र देखील ह्मणाले कीं मी लोकांकरितां अवतार घेतला. पाहूं बरें कशी व्यवस्था ठेवितात ती.

रमाबाई— मी हावी तशी ठेवीन जा. राहायाचें तर नाहीना ?

माधवराव— रामशास्त्रीबावा आहेतच. कांहीं मोठें काम करणें झालें तर त्यांस विचारीत जा ह्मणजे झालें.

रमाबाई— पण परत येणें कधीं होईल. मरुतीला बाई फार जपलें पाहिजे.

माधवराव— होहो. मरुतिमरुति ह्मणजे

एक बाऊच केला आहे. काय करावें. मी सुखानें का-
तुल्लाला सोडितों. मला तर सोडून जाऊं नये असेंच
वाटतें, परंतु निरुपायाची गोष्ट. या तोंडाकडे पाहिलें
ह्मणजेच चित्त रमण होतें. रमा खरीच.

रमाबाई—अग बाई ताळच सोडला.

माधवराव— वर तर आतां जातों, पण अ-
गोदर एक साखरेचा—

रमाबाई— काय हें वेड लागलें. साखरेचा ! बो-
लायला तरी कांहीं वाटतें ?

माधवराव— वाटायचें काय, येतों.

(मुका घेऊन माधवराव जातो)

रमाबाई— (आपल्याशींच) हे करवीरचे अंबा-
बाई, कुलस्वामिणी, तुझी नाक दुरई काढीन. तुझ्या
नावानें सहस्रभोजन घालीन. जय होवो, प्रकृति
न विघडो. मला आज अनुकूल आहे. हे तुळजापुर
चे आई तुझ्या यात्रेला ओहोराने येईन. जय आई
पर्वती संभाळ तूं आतां तूंच आमची आहेस-
कोणी बाहेर आहे कां गेदासी ?

दासी— काय बाईसाहेब ?

रमाबाई— देवडीवरून जासूद पाठवून शास्त्रीवा-
वांकडे सांगून पाठीव कीं पर्वतीवर अनुष्ठानें बसवाया-
स मी सांगितलें आहे. तसेंच ह्मणावें सप्तशितीच्या
पाठासाठीं ब्राह्मण बसवा.

दासी— आज्ञा महाराज

(निघून जात्ये)

प्रवेश ५.

ररुता— जनार्दनपंत व कृष्णाजीपंत.

जनार्दनपंत— नमस्कार कृष्णाजीपंत. कशी काय बातमी ? लढाईची काय बातमी आली आहे ?

कृष्णाजीपंत— लढाईची बातमी काय. श्रीमंत-च गेले होते तेथे काय पुसावे ? जशी राज्यकारभारांत दक्षता तशीच लढाईत. त्यांना हैदराला अगदी जेरीला आणला. अखेर त्याने तह केला. हे पाहा तेथील एका व्यापाऱ्याचे पत्र आले आहे. वाचा येथून.

(उघडून त्याच्या हाती देतो)

जनार्दनपंत— (मोठ्याने वाचतो) “ तुम्हास कळविण्याजोगी आमच्याकडे बातमी ही आहे. हैदराने तहाचे बोलणे लाविले. त्यास श्रीमंतांचे आज्ञेवरून मामासाहेब कबूल झाले. तो तह एसाजे “ पूर्वी छत्रपति शिवाजी महाराज यांचे वेळेस कर्नाटकाचा जितका भाग मराठ्यांकडे होता तितका आतांही असावा. खेरीज मदगिरी आणि गरमकोंडा हे दोन्ही किल्ले त्यांकडे असावे, खेरीज तूर्त लश्कर खर्चाबद्दल मराठ्यांस छत्तीस लाख रुपये पांचावे. खेरीज दरसाली चौदा लाख रुपये खंडणी ह्मणोन द्यावे. यास अंतर होऊं नये. ” (कांहीं थांबून) एकून असें झाले, हैदराच्या उदयचंद्राआड ढगे आली. शाबास, मोठी आनंदाची गोष्ट. जिकडे तिकडे आतां लोक खुशा लतील.

कृष्णाजीपंत— (उसासा टाकून) पण दुसरी बातमी तुम्ही नाही ऐकिली. हिजपासून जितका आनंद झाला तितकेच किमानपक्ष अधिक तिजपासून दुःख होईल. भगवान् त्या पुरुषाचे संरक्षण करो.

जनार्दनपंत— कायहो काय लणतां, मी नार्ही समजलों.

कृष्णाजीपंत— श्रीमंतांना कफोद्धव होऊन प्रकृति अत्यंत बिघडली आहे. तूर्त स्वारी थेटरास आहे. काल रमाबाईसाहेब ताबडतोब निघोन गेल्या. असा प्रकार आहे. नार्हीतर हैदर येव्हां धुळीस मिळाला असता.

जनार्दनपंत—असें काय? अरेरे? या दुःखाखालीं तो आनंद रसातळांत बुडाला. देवा, न्या जिवाचें संरक्षण कर. कृष्णाजीपंत, तो प्राणी गेला तर दुसरें तर काय परंतु केवळ महाराष्ट्राचें आज कुंकू गेलें असें समजावें.

कृष्णाजीपंत— वास्तविक. माधवराव गेले असतां आमच्या देशाचा प्रकाशदाता सूर्यनारायणच अस्तासगेला यांत संशय नार्ही.

जनार्दनपंत— आयुष्याची जर वांटणी करितां येती तर माझे मी निर्मं आयुष्य न्या दयावंत मजापालकास दिलें असतें.

कृष्णाजीपंत— तसें होईल तर माझे मी पाउण आयुष्य द्यावयास आतां या क्षणीं तयार आहे. अरे, पण असे दुर्विचार आमच्या मनांत कां उभे राहतात? ईश्वर सर्व दुर्विघ्नें नार्हीशीं करो. मी तर श्रीमंतांच्या दर्शनास आतां थेटरास जाणार.

जनार्दनपंत— चला मी ही येतो. अशा धन्य पुरुषाचे दर्शनासारिखा अवांतर कोणता लाभ आहे? चला. (निघोन जातात)

प्रवेश ६.

थेउर राजवाडा.

माधवराव, नारायणराव, रघुनाथराव, सखारामपंत, वैद्य, आणखी दुसरे पुष्कळ बंड लोक.

सखारामपंत } — (बाहेरून येऊन) श्रीमंतांची प्र-
व रघुनाथराव } कृति आतां कशी आहे ?

वैद्य— हळू;— आतां येव्हां थोडी उगीच डुलकी लागली आहे. बसावें.

सखारामपंत— (रघुनाथरावास) हळू, निद्रा लागली आहे. बरेंच आहे.

रघुनाथराव— होहो. निद्रा चांगलीच.

(माधवरावास स्वप्न पडतें.)

स्वप्नामध्ये प्रथम तीन विमानें स्वर्गाहून खाली उतरतात. एकांतून लक्ष्मीनारायण, दुसऱ्यांतून ईश्वरपार्वती आणि तिसऱ्यांतून ब्रह्मासावित्री असे येतात. त्यांजबरोबर चवथें रिकामें विमान उतरतें. मागून गंधर्व गायन करीत येतात. माधवराव त्या सर्वांस साष्टांग नमस्कार घालतो व ते त्यास अनुक्रमें आशिर्वाद देतात. त्याच्या मस्तकावर हात ठेवितात, नंतर त्यास आलिंगन देऊन पुनः आशिर्वाद देतात. शेवटीं रिकामें विमान व पांच गंधर्व खेरीज करून बाकी सर्व पुनः स्वर्गास निघोन जातात. तें विमान व पांच गंधर्व अदृश्य होऊन तेथेंच राहतात. इतकें झाल्यानंतर माधवराव जागृत होतो.

माधवराव— सर्व गेले ? त्यांच्या दर्शनानें मला किती आनंद झाला. दैवहीन, अभागी, मी; मीच कसा येथें राहिलों ?

वैद्य— नाही श्रीमंत, सर्व येथेच आहो. आमच्या हानून सर्कारचा करीत तिळमात्र अंतर पडावयाचे नाही.

माधवराव— तुम्हा आहां ठीक आहे. परंतु मी तुम्हास बोललो नाही.

वैद्य— तर श्रीमंत आत्मांशिवाय दुसरे कोणी येथे आले नव्हते.

माधवराव— कोणी नव्हते ? तर मग त्या देवाधिदेवांनी मला स्वमांत दर्शन दिले काय ? हे भगवान् लक्ष्मीनारायण, हे ईश्वरपार्वती, हे ब्रह्मासावित्री, महान्महान् संतांस ज्या पदांचे दर्शन अलभ्य, तीं पदे आज माझ्या दृष्टीस पाडिलीं. त्या पदांची चिन्हे आज माझ्या खोलींत उमटलीं. हे प्रभो, मी दास होऊन गायन करीत बरोबर आलो असतो. मला कां टाकून गेलां ?

रघुनाथराव— हे काय बोलतां माधवराव !

माधवराव— दादा केव्हां आलां ? मला स्वमांत त्या देवतांचे दर्शन झाले. त्यांनीं आशिर्वादही दिले. लक्षण असे लक्षणें.

सखारामपंत— स्वम फार उत्तम आहे. श्रीमंतांनीं दुखण्याची काळजी करूं नये.

माधवराव— सखारामपंत, या दुखण्यांतून मी आतां बरा होईन ही आशाच नको. माझा अंतकाळ समीप आला. तुमच्या आमच्या गांठी तास अर्धतास पर्यंतच. या अंतकाळांच्या दुखण्यापासून मला किंचित् ही दुःख होत नाही. मी जरी पाप्यांचा राजा आहे तरी आतां त्या स्वभापासून मला आश्वासन प्राप्त झाले आहे. मजकडे भगवंताने दृष्टि देऊन मला पाप

विमुक्त केलें आहे. मी आतां या क्लेशस्थानापासून निष्कलंक आनंद ज्या ठिकाणी नांदतो त्या ठिकाणी चाललों. वैकुंठीच्या राण्याजवळ चाललों. त्या ठिकाणी नारायणाचें अखंडित भजन पूजन करीन. तेंच माझे जीवन होईल. हे यमा तुझा पाश कोठें आहे मला तर मुळींच भासत नाहीं. पाहा दादा, सखारामपंत पाहा. माझे पाय गार पडत चालले.

सखारामपंत— श्रीमंत, अशी दुष्ट वाणी कां उच्चारितां ?

रघुनाथराव— माधवराव, अगोदरच आमच्या छान्या फुटल्या, आणि वर शब्दांचे वज्रघात नकोरे बाळा मारूं.

माधवराव— माझ्याविषयी तर मला काहीच वाटत नाहीं. परंतु दादा, तुझास एक गोष्ट सांगणें आहे. नारायणा, इकडेये (त्याचे डोळे पुसून) हावेड्या. दादा याजकडे पाहा. या मुलाचा सांभाळकरा. माझ्या हांतून लोककल्याण व्हावें तसें झालें नाहीं. याच्या हातून तरी करवा. मी सांगावें असें नाहीं. परंतु काय करूं राहवत नाहीं. तुझा उभयतांचें एकचित्त असल्यास, तुमचा स्नेह उत्तरोत्तर दिवसेंदिवस वृद्धिगत होत गेल्यास आपल्या कुळाचें नांव चिरकाळ राहिल. सखारामपंत, तुमच्या सारखे कारभारी आतां यांना मिळणार नाहींत. घ्या हें शिक्का मोर्तब घ्या, आजपासून राज्याचे कारभारी तुम्ही व्हा.— आतां माझ्यानें बोलवत नाहीं. पाहा तें विमान व गंधर्व माझी वाट पाहात उभे आहेत. (माधवरावास गंधर्व दिसूं लागतात) जाऊं घ्या, आतां

मला जाऊं घा. एकदां तिच्याशीं बोलायाचें होतें. परंतु ती तर मूर्छा येऊन पडली आहे. किंवा मजबरोबर येण्याचा निश्चय करून न्यासतीनें देह ठेविला, कोण जाणें—होय गंधर्व माना डोलवितात. शाबासबाई; आतां आपण उभयतां त्या सच्चिदानंदाच्या आनंदांत मिळून जाऊं. येतो येतो आतां निघतो, माझी मजा सुखी राहो. दादा, अंतकाळांचे माझे आशिर्वाद त्यांस कळवा. माझें उत्तरकार्य नीट होऊं घा. नारायणा रडूं नको, दादा रडूं नका. सखारामपंत हें काय शतुह्नी सुखी असा, हें सर्व राज्य सुखी असो. माझें चित्त कोणी ढळवूं नका. मी आतां बोलणार नाहीं. हे भगवान्! राम — राम— राम— (अखेर मोठ्यानें) राम.

(माणजातो)

प्रवेश ७.

आंतल्या बाजूची खोली.

रमाबाई मूर्छा येऊन पडली आहे. रमाबाईची आई, आनंदीबाई, आणखी दुसऱ्या बाया जवळ बसल्या आहेत. कांहीं अंतरावर सखारामपंत, रघुनाथराव, आणखी कित्येक येऊन बसतात.

जवळच्याबाया— बाईसाहेब सावध व्हा. सावध व्हा, लोक एका संकटांत आहेत तो हें दुसरें उभें राहिलें. बाईसाहेब—(असें झणून एकच आकांत करितात.)

सखारामपंत— बायानों, इतका आकांत करूं नका. अशानें त्या शुद्धीवर येणार नाहीत. गलचा कमी करा. हे देवा, काय हें.

रमाबाई } — नाहीं हो सखारामपंत. ती शुद्धी-
चीआई } वर येत नाहीं. माझी बाई चालली
चालली. आतां मी काय करूं? दोघांनाही माझा क-
सा कंटाळा आला. बाईबाई माझ्यावर आकाश ग-
डगडून पडलें.

रमाबाई— (सावध होऊन) जळो माझे दैव-
मी चांडाळिण कशी जन्नास आल्यें. आज मला
सोडून कसे जाणें झालें. हे तुळशीआई मी कोणतें
पाप केलें. रेदेवा आज मजवर हा कसा प्रसंग आणि-
लाम ? हा दिवस पाहाण्यास मी कशी वांचल्यें. पती
पूर्वी ज्या सवाष्णी मरतात त्या धन्य होतात. आतां मी
काय करूं? हाय हाय एकही आज्ञा मी भंगिली नाहीं
एकही वांकडा शब्द मी बोलल्यें नाहीं. आतां मी
कसे दिवस कंठूं? हे माते धरित्री, घे, मला अनाथाला
तूं आपल्या पोटांत घे.

आई— धरा आवरून धरा. तिला देहाची शु-
द्धि नाही. बया असा हंवरडा फोडूं नको. मज झता-
रीवर देव कसा कोपला ?

रमाबाई— आई आतां मी येथें राहात नाहीं.
माझ्या शिवाय घटका भर करमत नव्हतें. मलाही क-
रमत नव्हतें. यासाठीं मी जात्यें, मी बरोबर जात्यें.
मी सहगमन करत्यें. माझे अवयव मात्र येथें आहेत.
जीव सगळा त्या शरीरांत घुटमळला आहे. झाला
हाच माझा निश्चय. मी बरोबर जाणार. करा माझी
तयारी करा.

इतरवाया— बाई साहेब असें करूं नका. दैवानें
व्हावयाचें तें झालें. आह्वास धनी नाहींसे झाले;

आणि आमची धनीणही कां नाहीशी करितां ?

आई— नको नको. मग माझा प्राण कसा रा-
हील. घरधनी गेले तेव्हां तुम्ही दोघे होतां. आतां
त्यांनींही सोडिले. माझे आई तूं तरी सोडूं नको. तूं
तरी राहा. तुमच्या सर्वांच्या दुःखाचा भार मी ह्याता-
री कसा वाहूं. ऐकूँक. पुरे. नको हट्ट धरूं.

रमाबाई— आई असें भलतेंच सांगूं नको. तुम्हें
ह्यातारपण झालें आहे. संसारांतील दुःखांतून तूं लव-
करच मुक्त होशील. परंतु माझे आतांसें तारुण्य
आहे, मी जर आतां तुजकरितां राहिल्यें, तर मग एक
दोन वर्षांनंतर तूं गेलीस ह्मणजे मग हे पाय तर अंतर-
लेच पण तूंही अंतरशील. मग निराधारी, निराश्रित, हें
काळें तोंड घेऊन, वैधव्य पदरीं बांधून लपण्यास दे-
खील जागा उरणार नाहीं. आतां गेल्यें तर लोकांत
कीर्ति करून जाईन. मग गेलें तर मजकरितां कुत्रा दे-
खील रडणार नाहीं. आई या मायापाशांत तूं पडूं नको;
करा माझी तयारी करा. आणागे माझे पांढरें पातळ,
आणून मला नेसवा. माझी दागिन्याची पेटी आणून
सर्व अलंकार मजवर घाला. माझा कुंकुवाचा डबा
आणून मला मळवट भरा. ओंटीचें तबक आणून मा-
झी ओंटी भरा. मला जाऊन लवकर भेटूं द्या. जलदी
करा माझी वाट पाहाणें होत आहे. अंबाबाईनें वि-
मान पाठविलें आहे. (तिला विमान दिसूं लागतें) ब-
रोबर गंधर्व आहेत. विमान माझीच वाट पाहात आहे.
आटपा मी निघाल्यें.

(सर्व तयारी झाल्यानंतर स्वान्या निघतात.)

दहनाचें ठिकाण.

ब्राह्मण— चिता रचिली. आतां प्रवेश करे-
ण्याचा समय आला.

बाया— बाईसाहेब दया ठेवा. आपण अक्षय
सुख भोगण्यास चाललां. दया ठेवा.

रमाबाई— सुखी असा. आपआपल्या पतीस-
हवर्तमान सुखी असा.

रघुनाथराव— रमाबाई चाललीस वया ? तूं आ-
पल्या देहाचें सार्थक केलेंस. आह्वालामात्र दुष्पट
दुःख होतें.

रमाबाई— मामाजी नमस्कार करित्यें.

नारायणराव— वैचही तुह्मी चाललां ? मी नम-
स्कार करितों; आतां मी वैचही झणून कोणाला हा-
क मारूं ?

रमाबाई— भाओजी, जा आतां राज्यकरा.
तुमच्याकडे पाहून तरी लोकांना आमची आठवण
होवी, त्यांस आमचा विसर पडेल असें करा.

नारायणराव— नको, मला तें राज्य नको, ती-
मजा नको, तो जीव ही नको.

रामशास्त्री— हे सुपतिव्रते रमाबाई, धन्य जोडा
स्त्रीजातीला तूं भूषण खरी. नको. तूं नमस्कार न के-
लासतरीं चालेल, तुलाच आह्मी नमस्कार करावे.
हे देवी, देव तुजवर पुष्पवृष्टि करोत.

रमाबाई— मी सर्वांना नमस्कार करित्यें— हे
भगवान् नारायणा, वसिष्ठअरुंधतीच्या दर्शनासाठीं,
स्वर्गी पतिसहवर्तमान अखंडवर्षे वास करण्यासाठीं,

सासर व माहेर हीं दोन्ही कुळें उद्धरण्यासाठीं, आमच्या हातून जे अन्याय, ज्या हत्या, झाल्या असतील त्यांच्या निवारणासाठीं, मी आज पतीशीं सहगमन करित्ये. हे इंद्र, चंद्र, सूर्य, अग्नि, वायो, कृपा असो घावी. हे राजाधिराज यमधर्मा आपलीही कृपा असावी. (लोकांना) येत्ये आतां. आमच्या शी- तांत जसा भंग होणार नाही तसा तुमच्यांत ही न हो- वो. येत्ये.

(प्रवेश करित्ये)

लोक— गेली गेली विश्वजननी, आमची मातो- श्री गेली. आज आमच्या राज्याची लक्ष्मी गेली, शो- भा गेली. आज आमच्या संकटांस आरंभ झाला. ध- न्यधन्य हे माउली तूं धन्य. तुजविण आह्मी परदे- शी झालो. आतां आमचें कोण पालन करील तें करो.

(सर्व दुःख करीत निघून जातात.)

समाप्त.

